

MASOC 1.5 M

एम.ए.समाजशास्त्र
सत्र - I (CBCS)

शिक्षण आणि समाज

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अजय भामरे

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक संतोष राठोड

प्रभारी संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: श्री. अनिल बनकर

सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि
प्रमुख कला शाखा,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: प्रा. पंक्ती सुर्वे

सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संपादक

: प्रा. सचिन सनगरे

गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी, जि. रत्नागिरी

लेखक

: प्रा. शिवाजी उकरंडे

गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी, जि. रत्नागिरी

: प्रा. संजय कांबळे

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

: प्रा. बोराडे सर्जेराव नारायण सत्यभामा

सहाय्यक प्राध्यापक,
सतीश प्रधान ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे (प).

जुन २०२४, मुद्रण - १, ISBN - 978-81-970611-1-0

प्रकाशक

: प्रभारी संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र	०१
२.	शिक्षण आणि समाजीकरण	११
३.	शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता आणि परिवर्तन	१८
४अ.	शिक्षणावरील कार्यवादी किंवा कार्यात्मक दृष्टीकोन	२३
४ब.	संवादवादी दृष्टीकोन	२८
५अ.	शिक्षणावर समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन - उदारमतवादी दृष्टीकोन	३४
५ब.	संघर्षवादी सिद्धांत	३९
६अ.	मूलगामी दृष्टीकोन - डी. स्कूलिंग सोसायटी (इव्हान इलिच)	४२
६ब.	शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन सांस्कृतिक पुनरुत्पादन	५१
६क.	शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)	५६
६ड.	शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन स्त्रीवादी दृष्टीकोन	६२
७अ.	शिक्षणाचा अधिकार	६९
७ब.	शिक्षणाचे खाजगीकरण	७८
८.	डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण	८५

505. D. EDUCATION AND SOCIETY

[04 Credits, Lecture hours: 60]

[Total Marks: 100. University assessment: 50; Department/College assessment: 50]

Course Objectives

- 1) The course attempts to study education as a sub-system of society scientifically.
- 2) To introduce students to sociological perspectives and theoretical approaches to education.
- 3) The course will introduce students to the education system in India and relationship between education and the society at various levels.

Course outcomes

- 1) The course will give new insight to understand the changing nature of the education system, the role of education in society, and new challenges.
- 2) The learner will be able to apply theoretical approaches to education.
- 3) The learner will develop critical ideas to address the issues relating to education in the context of globalization.
- 4) The learner will aware about the issues of quality education, access to education and social justice in Indian society.

Unit I: Introduction [01 Credit, Lecture hours: 15]

- a) Nature and Scope- Educational Sociology and Sociology of Education
- b) Education and Socialization
- c) Education and Social Mobility and Change

Unit II: Sociological Perspectives on Education[01 Credit, Lecture hours: 15]

- a) Functional and Liberal Perspectives
- b) Interactionist Perspectives
- c) Conflict Perspective

Unit III: Contemporary Perspectives on Education [01 Credit, Lecture hours: 15]

- a) Radical Perspectives – De-schooling society (Evan Illich)
- b) Cultural Reproduction (Bourdieu P.) Knowledge and Power (Foucault M.), Cultural Hegemony (A. Gramsci)
- c) Feminist Perspectives

Unit IV: Contemporary Issues and Challenges in India [01 Credit, Lecture hours: 15]

- a) Right to Education
- b) Privatization of Education
- c) Digital and Online Education

References

Banks, O. (1971). *Sociology of Education*. (2nd Ed.) London: Batsford.

Blackledge, D. & Hunt, B. (1985). *Sociological Interpretations of Education*. London: Croom Helm.

Bulle, N. (2008). *Sociology and Education: Issues in Sociology of Education*. New York: Peter Lang.

Channa, K. (2001). *Interrogating Women's Education*. Jaipur & New Delhi: Rawat.

Dreze, J. & Sen, A. (2013). *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*. Princeton University Press.

Gore, M.S. et. al. (Ed.).(1975). *Papers on Sociology of Education in India*. New Delhi: NCERT.

Indira, R. (Ed.). (2013). *Themes in Sociology of Education*. New Delhi: Sage India.

Kabeer, N. &Subramaniam, R. &Nambissan, G, B, (Eds.). (2003). *Child Labour and Right to Education in South Asia: Needs Vs. Rights?* New Delhi: Sage.

Karabel, J. & Halsey, H. (1977). *Power and Ideology in Education*. Oxford: Oxford University Press.

Morris, I. (1978). *The Sociology of Education*. London: Alan and Unwin.

Nambissan, G.B. (Ed.). (2013). *Sociology of Education in India: Changing Contours and Emerging Concerns*. New Delhi: Oxford University Press.

Ramachandran, V. (2004). *Gender and Social Equity in Primary Education*. New Delhi. Sage.

Rustag, P. (Ed.). (2008). *Universalization of Elementary education in India*. New Delhi: Oxford University Press.

Sedwal, M. &Kamat, S. (2008). Education and Social Equity: With Special Focus on Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Elementary Education. *Create Pathways to Access: Research Monograph No. 19*. New Delhi: National University of Educational Planning and Administration.

Sen, A. & J. Dreze. (1996). *India: Economic Development and Social Opportunity*. New Delhi: Oxford University Press.

Sen, A. & J. Dreze. (1997). *India: Development Selected Regional Perspectives*. New Delhi: Oxford University Press.

Shah, B.V. & Shah, K.B. (Eds.).(2014). *Sociology of Education*. Jaipur: Rawat.

Velaskar, P. (2010). Quality and Inequality in Indian Education: Some Critical Policy Concerns. *Contemporary Education Dialogue*, 7 (1), 59 – 93.

Velaskar, P. (2013). Reproduction, Contestation and the Struggle for a Just Education in India. S. Patel & T. Uys (Eds.). *Contemporary India and South Africa: Legacies, Identities, Dilemmas*. New Delhi: Routledge.

Weis, L., McCarthy, C. &Dimitriadis, G. (Eds.). (2006). *Ideology, Curriculum and the New Sociology of Education: Revisiting the Work of Michael Apple*. New York

Any other relevant text or reading suggested by the teacher

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अर्थ
- १.३ शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
- १.४ (अ) शैक्षणिक समाजशास्त्राची व्याप्ती
- १.४ (ब) शिक्षणाचे समाजशास्त्र
- १.५ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र यांच्यातील फरक
- १.६ सामाजिक संस्थेची संकल्पना
- १.७ सामाजिक संस्थेचे प्रकार
- १.८ सामाजिक संस्थेची कार्ये
- १.९ प्रश्न
- १.१० संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- शिक्षणाच्या समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्राच्या व्याख्या जाणून घेणे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राची व्याप्ती समजून घेणे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व समजावून सांगा.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यात काय फरक आहे ? हे समजणे.
- सामाजिक संस्थेची संकल्पना ओळखणे.
- सामाजिक संस्थांचे विविध प्रकार आणि कार्ये यांचे वर्णन करणे.

१.१ प्रस्तावना

विविध विषयांच्या अभ्यासासाठी विज्ञान दोन मुलभूत भागांमध्ये विभागले गेले आहे : नैसर्गिक विज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान. नैसर्गिक विज्ञानांमध्ये भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र यांचा समावेश होतो. सामाजिक विज्ञान सामाजिक संबंधांसारख्या समाजशास्त्रीय घटनांचा तपास करतात. सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याला असे संबोधले जाते. “समाजशास्त्र” हा शब्द ऑगस्टे कॉम्टे या फ्रेंच तत्त्ववेत्ताने (समाजशास्त्राचा जनक) तयार केला होता. SOCIOLOGY हे लॅटिन शब्द “Socius” वरून आले आहे. ज्याचा अर्थ “समाज” आणि ग्रीक शब्द “Logos”, ज्याचा अर्थ “पद्धतशीर अभ्यास किंवा विज्ञान” आहे. परिणामी, ‘समाजशास्त्र’ म्हणजे समाजाचे विज्ञान किंवा समाज.

समाजशास्त्राची व्याप्ती दोन प्रमुख विचारांच्या शाळांद्वारे निश्चित केली जाते. एक विशेष किंवा औपचारिक शाळा आहे, तर दुसरी सिंथेटिक शाळा आहे.

विशेष शालेय समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक संबंधांचा अभ्यास समाविष्ट असतो, तर सिंथेटिक शालेय समाजशास्त्रामध्ये अर्थशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्र यासारख्या इतर विषयांचा अभ्यास समाविष्ट असतो.

१.२ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अर्थ

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र या समाजशास्त्राच्या शाखा आहेत. १९२८ मध्ये, जॉर्ज पेने (शैक्षणिक समाजशास्त्राचे जनक) यांनी “शैक्षणिक समाजशास्त्राची तत्त्वे” प्रकाशित केली, ज्यामध्ये त्यांनी शिक्षणाच्या प्रभावावर प्रकाश टाकला. सामाजिक संवादाचे ज्ञान हा सामाजिक प्रगतीचा महत्त्वाचा घटक असून हे ज्ञान शिक्षणातून आत्मसात केले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. जॉन ड्युईने त्यांच्या स्कूल अँड सोसायटी या पुस्तकात शिक्षण ही सामाजिक प्रक्रिया आणि शैक्षणिक समाजशास्त्राचे महत्त्व (१९००) शिक्षण आणि लोकशाही (१९१६) यावर प्रकाश टाकला.

जॉर्ज पेन यांच्या मते, शैक्षणिक समाजशास्त्र हे असे शास्त्र आहे जे संस्था, सामाजिक गट आणि सामाजिक प्रक्रियांचे वर्णन आणि स्पष्टीकरण देते, म्हणजेच ज्या सामाजिक संबंधांमध्ये किंवा ज्याद्वारे व्यक्ति अनुभव मिळवते आणि आयोजित करते.

ब्राऊन - शैक्षणिक समाजशास्त्र एक व्यक्ति आणि त्याच्या सांस्कृतिक वातावरणातील परस्परसंवादाचा अभ्यास आहे, ज्यामध्ये इतर लोक, सामाजिक गट आणि वर्तणुकीचे स्वरूप आहेत.

चांगले - शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे लोक सामाजिक गटांमध्ये कसे राहतात याचा वैज्ञानिक अभ्यास, विशेषतः शिक्षणाचा अभ्यास, म्हणजे सामाजिक गटांमध्ये राहून मिळालेले शिक्षण आणि सामाजिक गटांमध्ये कार्यक्षमतेने सदस्यांना आवश्यक असलेले शिक्षण.

ओटोवे – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे गृहीत धरून सुरु होते की शिक्षण ही एक सामाजिक क्रिया आहे आणि समाज शिक्षणाचे स्वरूप ठरवतो.

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि
शिक्षणाचे समाजशास्त्र

कुक आणि कुक – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे शिक्षणातील मानवी घटकांचा अभ्यास आहे, ज्याचा उद्देश सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक प्रणालींमध्ये शिकवणे आणि शिकणे सुधारणे आहे.

शैक्षणिक समाजशास्त्राचा विकास

शैक्षणिक समाजशास्त्र ही शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची शाखा आहे. समाजशास्त्राच्या शिक्षणाचे वर्णन परिष्करण किंवा सुधारणा केले जाऊ शकते. मुख्य योगदान कर्त्यांमध्ये जॉन ड्यूई, एमिल डर्कहेम, रॉबर्ट एंजेल आणि मार्क्स वेबर यांचा समावेश आहे. शिक्षणाच्या अभ्यासाच्या महत्त्वावर जोर देणारे पहिले विद्वान लेस्टर एफ वार्ड हे अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते.

त्यांच्या “डायनॅमिक सोशियोलॉजी” 1883 या पुस्तकात त्यांनी प्रगतीचे जवळचे साधन म्हणून शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले.

१८९७ मध्ये शिकागो प्रेस युनिव्हर्सिटीने प्रकाशित केलेल्या “माय पेडागॉजिक क्रीड” आणि “द डिमांड्स ऑफ पेडागॉजिक ऑन सोशियॉलॉजी”, जॉन ड्यूई यांनी शाळेला सामाजिक संस्था म्हणून हाताळण्याच्या महत्त्वावर जोर दिला.

रॉबर्ट एंजेल यांनी १९२० मध्ये “शिक्षणाचे समाजशास्त्र” हा शब्द तयार केला. एंजेल आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी पद्धतशीर आणि वैज्ञानिक डेटा संकलन स्रोत म्हणून शिक्षणाचे संस्थावर लक्ष केंद्रित केले. जर्नल ऑफ एज्युकेशनल सोशियोलॉजीचे १९६३ मध्ये जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी ऑफ एज्युकेशन असे नामकरण करण्यात आले.

वेब डिव्हनरीनुसार, सार्वजनिक संस्था आणि वैयक्तिक अनुभवांचा शिक्षणावर आणि त्याच्या परीनामानावर कसा परिणाम होतो याचा अभ्यास.

ब्रूकओव्हर आणि गॉटिएब – शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक प्रणालींमध्ये सामील असलेल्या सामाजिक प्रक्रिया आणि सामाजिक नमुन्यांची वैज्ञानिक तपासणी.

सामाजिक संस्था आणि शक्ती शैक्षणिक प्रक्रिया आणि परिणामांवर कसा करतात आणि त्याउलट, याला शिक्षणाचे समाजशास्त्र असे म्हणतात.

शिक्षणाचे समाजशास्त्र शैक्षणिक संस्थांमध्ये सामील असलेल्या समाजशास्त्रीय प्रक्रियांच्या विश्लेषणावर तसेच शिक्षणाच्या क्षेत्रातील समाजशास्त्रीय समस्यांच्या विश्लेषणावर जोर देते. ज्यांचा समाजशास्त्रज्ञ संबंधित आहेत.

१.३ शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अभ्यास आवश्यक आहे

- **व्यक्तिवादाचा विरोध :** समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती व्यक्तिवादाची प्रतिक्रिया म्हणून उद्भवली. हे व्यक्तीपेक्षा समाजाचे महत्त्व सांगते.

- **शिक्षणाचे ध्येय म्हणून सामाजिक प्रगती** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती शिक्षणाला सामाजिक कल्याणाचे श्रेय देते. मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षण पद्धतीद्वारेच मुलांना यासाठी तयार केले पाहिजे.
- **व्यावसायिक आणि व्यावसायिक शिक्षणावर भर** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती मुलांच्या उदरनिर्वाहाच्या क्षमतेवर भर देते.
- **लोकशाहीवर विश्वास** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती देखील लोकशाहीवर विश्वास दर्शवते. लोकशाहीतील शिक्षण हे राज्य आणि समाज यांच्यातील सहकार्यावर आधारित असते आणि लोकशाहीचे यश त्याच्या सदस्यांच्या शिक्षणावरही अवलंबून असते.
- **सामाजिक समस्यांचे स्पष्टीकरण** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती सामाजिक समस्यांचे स्पष्टीकरण देते आणि शिक्षणाद्वारे त्यांचे निराकरण करण्याचे मार्ग आणि माध्यम सुचवते. शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या जाऊ शकतात आणि त्यातून आधीच्या पिढीतील दोषांपासून मुक्त असलेली पूर्णपणे नवीन पिढी घडवता येते.
- **सामाजिक जीवनाचा दर्जा वाढवणे** : मुलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देऊन सामाजिक जीवनाचा दर्जा उंचावणे हे शिक्षणाचे समाजशास्त्रीय उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाने त्याला सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी तयार केले पाहिजे. असे असेल तर शिक्षणाचा उपयोग होईल असे म्हणता येणार नाही.
- **सामाजिक शास्त्रांचे महत्त्व** : शिक्षणामध्ये समाजशास्त्रीय प्रवृत्तीच्या उपस्थितीमुळे सामाजिक शास्त्रांवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जेणेकरून मुले सामाजिक घटना आणि समस्या समजून घेऊ शकतील आणि श प्रकारे सामाजिक कल्याणासाठी सकारात्मक योगदान देऊ शकतील.
- **शाळेतील सामाजिक जीवनाचे महत्त्व** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्तीमुळे, शाळेतील सामाजिक जीवन महत्त्वाचे म्हणून ओळखले गेले आहे.
- **सामाजिक प्रगती एजंट म्हणून शिक्षण** : समाजशास्त्रज्ञ मानतात की शिक्षण हे सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक बदल आणि अशा प्रकारे सामाजिक प्रगतीचे सर्वोत्तम साधन आहे.

सामाजिक प्रगतीसाठी आवश्यक असलेले सर्व सामाजिक बदल शिक्षणाच्या माध्यमातून सहज राबवता येतात.

१.४ (अ) शैक्षणिक समाजशास्त्राची व्याप्ती

शिक्षणावर सामाजिक परस्परसंवादाचा प्रभाव आणि त्याउलट अभ्यासाला शैक्षणिक समाजशास्त्र असे म्हणतात. शैक्षणिक समाजशास्त्रात खालील गंभीर घटकांवर संशोधन केले पाहिजे.

- समाजात शिक्षणाची भूमिका
- शिक्षण आणि विद्यार्थी यांच्यातील परस्परसंबंध
- समाजात शिक्षकांची गरज आणि महत्त्व
- शाळा आणि इतर सामाजिक संस्थांमधील संबंध
- मास मीडियाचे महत्त्व
- विद्यार्थ्यांचे विकासात अध्यापन पद्धतीचे महत्त्व

१.४ (ब) शिक्षणाचे समाजशास्त्र याची व्याप्ती

शैक्षणिक समाजशास्त्रात खालील महत्वाच्या घटकांचा अभ्यास केला पाहिजे.

- शैक्षणिक प्रणालीच्या इतर सामाजिक पैलूंशी संबंधांचे विश्लेषण
 - अ) शिक्षण आणि संस्कृती
 - ब) शिक्षण आणि सामाजिक नियंत्रण आणि शक्ती व्यवस्था
 - क) शिक्षण आणि सामाजिक बदल
 - ड) शिक्षण आणि सामाजिक वर्ग
 - इ) शिक्षण आणि इतर गट
- शाळा आणि सामाजिक व्यवस्था
 - अ) शालेय संस्कृतीचे स्वरूप
 - ब) शालेय समाजाची रचना
 - क) शालेय समाजाची रचना
- व्यक्तींमधील परस्परसंबंधित सामाजिक संबंधांची प्रणाली आणि इतरांची संख्या सामाजिक भूमिका
 - अ) शिक्षकाची सामाजिक भूमिका
 - ब) शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप
 - क) शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणाम
 - ड) विद्यार्थ्यांच्या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शाळेचे कार्य
- शिक्षण – प्रणालीमधील परस्परसंवाद
- शिक्षण आणि सामाजिक व्यवस्था
 - अ) शिक्षण आणि नातेसंबंध
 - ब) शिक्षण आणि स्तरीकरण

क) शिक्षण आणि राजकीय व्यवस्था

ड) शिक्षण आणि ज्ञानाची वृत्ती

शाळा आणि समुदाय

अ) शैक्षणिक संस्थेवर समुदायाचा प्रभाव

ब) समुदायाच्या गाई-शालेय सामाजिक प्रक्रियेतील शैक्षणिक प्रक्रियेचे विस्च्लेषण

क) शाळा आणि समुदाय आणि शैक्षणिक कार्य यांच्यातील संबंध

ड) समुदायाचे घटक (लोकसंख्या आणि पर्यावरण) आणि शैक्षणिक संस्था

- विविध सामाजिक संस्था आणि शिक्षण
- शिक्षण आणि नोकरी यांच्यातील संबंध
- शिक्षण आणि सामाजिक वर्ग, संस्कृती आणि भाषा यांच्यातील संबंध
- देशाची शिक्षण आणि आर्थिक व्यवस्था
- शिक्षण आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदला

१.५ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्रा यांच्यातील फरक

शैक्षणिक समाजशास्त्रा म्हणजे सामान्य समाजशास्त्रीय तत्वे आणि निष्कर्षांचा शैक्षणिक प्रशासन आणि प्रक्रियांमध्ये वापर. शिक्षण संस्थेत समाजशास्त्र एक वेगळे सामाजिक एकक म्हणून लागू करणे हा दृष्टीकोन आहे. शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक संस्थांमधील कामाच्या समाजशास्त्रीय प्रक्रियेची परीक्षा. हे शैक्षणिक संस्थेतील अभ्यासावर भर देते.

शैक्षणिक समाजशास्त्र :

- फिनी, स्नेडेन, पीटर्स, क्लेमेंटस आणि किनमन, जॉर्ज पेन
- एंजेल – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे संपूर्ण समाजशास्त्राचे उपक्षेत्र आहे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र, स्मिथ, झोरबाग आणि कुलप यांच्या मते, शैक्षणिक समस्यांसाठी समाजशास्त्राचा उपयोग आहे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र हे पूर्णपणे तांत्रिक आहे आणि कोणत्याही प्रकारे वैज्ञानिक नाही.
- नवीन विज्ञानानुसार, संपूर्ण शैक्षणिक प्रक्रियेवर समाजशास्त्रीय तत्वे लागू केली जात आहेत.
- शाळेतील सामाजिक परस्परसंवादाचा नमुना आणि सामाजिक तसेच शाळेतील व्यक्तिमत्त्वाचा गटबाहेरील व्यक्तींशी असलेला संबंध तपासण्यासाठी.
- समाजातील शिक्षकाची भूमिका तपासणे.

- मुलांच्या विकासासाठी शिकवण्याच्या पद्धतींचे निर्धारण.
- समाजाचे सूक्ष्म जग आणि त्याचे परस्पर संबंध म्हणून शाळेची तपासणी करणे.

शिक्षणाचे समाजशास्त्र :

- R. C. Angell – Durkheim, Lester Word, Brookover, and Gottlieb.
- एंजेल – शिक्षणाचा समाजशास्त्र म्हणून अभ्यास शाळेच्या सेटिंग्जमध्ये आयोजित केला जातो.
- शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक व्यवस्थेत घडणार्या सामाजिक प्रक्रियांचा आणि सामाजिक नमुन्यांचा वैज्ञानिक अभ्यास.
- शैक्षणिक प्रणालींमध्ये, मानवी संबंधांबद्दल वैज्ञानिक सामान्यीकरण विकसित केले जात आहे.
- शैक्षणिक प्रक्रिया औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही प्रकारात घडते.
- मानवी संबंध आणि समाज तपासण्यासाठी.
- शिक्षकाच्या सामाजिक भूमिकेची तपासणी करणे.
- संपूर्ण समाजाचा आणि समाजाच्या इतर पैलूंचा अभ्यास.

१.६ सामाजिक संस्थेची संकल्पना

एक सामाजिक संस्था म्हणजे लोकांचा एक समूह आहे जे एका समान ध्येयासाठी एकत्र आले आहेत. सामाजिक संस्था ही एक सामाजिक रचना आहे. ज्यामध्ये सामाजिक व्यवस्था आणि सहकार्याची सामाजिक यंत्रणा असते जि तिच्या सदस्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवते. हा सामाजिक संबंधांद्वारे जोडलेल्या सामाजिक स्थानांचा संग्रह आहे जो सामाजिक भूमिका बजावतो. सामाजिक संस्था म्हणजे नियमांचे जाळे. सामाजिक संस्थांच्या काही व्याख्या पाहू.

ओगबर्न आणि निमकॉफ – सामाजिक संस्था या काही मुलभूत मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी आयोजित आणि स्थापित पद्धती आहेत.

के डेव्हिस-इन्स्टिट्यूशन हे एक किंवा अधिक कार्यावर आधारित लोकमार्ग आणि कायदांचा एकत्रित संग्रह आहे.

पार्सन्सच्या मते, संस्था या आपल्या सामाजिक क्रियाकलापांच्या प्रमुख पैलूंशी संबंधित मानक संकुल आहेत.

अशा प्रकारे, हॅरी जॉन्सनच्या मते, सामाजिक संस्था एक मान्यताप्राप्त मानक नमुना आहेत.

अँडरसन आणि पार्कर – संस्था या संस्थांच्या एजन्सीद्वारे कार्य करणारे मानक नमुने आहेत जे पुरुष समाजाच्या मुलभूत गरजा किंवा उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी विकसित करतात.

संघटित विश्वास, नियम आणि पद्धतींचा एक संच जो समाज मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याचा कसा प्रयत्न करतो हे नियंत्रित करतो.

सामान्य हेतूसाठी एकत्र सामील झालेल्या लोकांचा समूह आणि त्यांचे हक्क, विशेषाधिकार, दयीत्वे, उद्दिष्ट्ये आहेत, जि वैयक्तिक सदस्यांपेक्षा वेगळी आणि स्वतंत्र आहेत.

सामाजिक संस्था ही एक संस्थात्मक प्रणाली आहे जी व्यक्तीला मोठ्या संस्कृतीशी जोडणारी क्रमबद्ध फ्रेमवर्क प्रदान करून मुलभूत सामाजिक गरजा पूर्ण करते.

१.७ सामाजिक संस्थेचे प्रकार

प्रमुख दृष्टीकोन

मार्क्सच्या मते, सामाजिक संस्था त्यांच्या समाजाच्या उत्पादन पद्धतींद्वारे निर्धारित केल्या जातात आणि सामाजिक संस्था प्रबळ वर्गाची शक्ती टिकवून ठेवण्यासाठी कार्य करतात.

वेबर – सामाजिक संस्था स्वायत्त असल्या तरी कोणतीही एक संस्था बाकीचे ठरवत नाही. सामाजिक संस्थांची कारणे आणि परिणाम वेळेआधी सांगता सांगता येत नाही.

डर्कहेम – धर्म सामाजिक एकता आणि सामुहिक विवेकाला चालना देते असा निष्कर्ष काढून संस्थांच्या नंतरच्या कार्यात्मक विश्लेषणासाठी काय तयार केला.

कार्यात्मक सिद्धांत – येथे सूचीबद्ध केलेल्या सामाजिक संस्था (इतरांसह) कार्यात्मक पूर्वतयारी पूर्ण करतात आणि आवश्यक आहेत.

संघर्ष सिद्धांत असे मानतो की सामाजिक संस्था असमानता मजबूत करतात आणि प्रबळ गटांची शक्ती राखतात. सामाजिक संस्थांमधील फुट आणि संघर्ष यावर भर दिला जातो.

सामाजिक संस्थांमधील परस्परसंवाद आणि इतर प्रतीकात्मक संप्रेषण हे [प्रतीकात्मक परस्परसंवादाचा केंद्रबिंदू आहेत.

सामाजिक संस्थांची सामान्य कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) संस्था समाजाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करतात.
- २) संस्था प्रबळ सामाजिक मुल्ये प्रस्थापित करतात.
- ३) संस्था सामाजिक वर्तनाचे दीर्घकालीन नमुने तयार करतात.
- ४) संस्था इतर संस्थांना मदत करतात.
- ५) संस्थांद्वारे व्यक्तींना भूमिका नियुक्त केल्या जातात.

कुटुंब, शिक्षण, धर्म, आर्थिक आणि राजकीय संस्था या पाच मुलभूत संस्था आहेत.

- १) कौटुंबिक संस्था – प्रजनना आणि लैंगिक नियमांचे नियमन करते.

- २) शैक्षणिक संस्था – समाजीकरण आणि उत्पादका सहभागी नागरिकत्वाची तयारी यावर लक्ष दिले जाते.
- ३) धार्मिक संस्था – वैयक्तिक अर्थ आणि अंतिम चिंतांच्या आकलनास प्रोत्साहन देते.
- ४) आर्थिक संस्था – वस्तू आणि सेवांचे वितरण आणि वाटप करतात.
- ५) राजकीय संस्था – सार्वजनिक सामाजिक ध्येये ज्ञानी मूल्यांच्या अधिकृत वितरणाची संबंधित आहे.

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि
शिक्षणाचे समाजशास्त्र

१.८ सामाजिक संस्थेची कार्ये

- १) **सामाजिक एकता** – धार्मिक संस्था आपल्याला एकेमेकांना मदत करण्यास शिकवते. राजकीय संस्था कायदे आणि आदेशांद्वारे समाजाची सुरक्षा सुनिश्चित करते.
- २) **सांस्कृतिक प्रसार** – सामाजिक संस्था एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृतीचा प्रसार करतात. शैक्षणिक संस्था ज्ञानाचा प्रसार करतात. कुटुंब संस्था समाजाला संस्कार देते. कुटुंब आपल्याला विविध सामाजिक नियम, मुल्ये आणि परंपरा शिकवते.
- ३) **सामाजिक कल्याण आणि विकास** – सामाजिक संस्था समाजाच्या गरजा पुरवतात आणि पूर्ण करतात. आर्थिक वस्तू आणि सेवा पुरविल्या जातात. धार्मिक विविध मूल्यांचा प्रसार करतात.
राजकीय संस्था समाजाच्या विविध भागधारकांना सेवा देतात.
- ४) **मनोरंजनात्मक उपक्रम** – लोकांसाठी मनोरंजनाचा खरा स्रोत सामाजिक आहेत. शैक्षणिक संस्थांद्वारे विविध अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त उपक्रम आयोजित केले जातात. राजकीय संस्था लोकांसाठी विविध राष्ट्रीय खेळ आणि स्पर्धा आयोजित करतात.

१.९ प्रश्न

- १) आपण शिक्षण समाजशास्त्राचा अभ्यास का करतो ?
- २) शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र यांच्यात काय फरक आहे ?
- ३) समाजाच्या उत्क्रांतीत सामाजिक संस्थांच्या भूमिकेचे वर्णन करा.
- ४) सामाजिक संस्थेच्या कार्याबद्दल बोला.

१.१० संदर्भ

- Ballantine (1983) The Sociology of Education : A systematic Analysis
Prentice Hall

- N. Jayaram (2015) Sociology of Education in India, Rawat Publication
- Singh, Y. K. (2009) Sociological Foundation of Education, New Delhi : A. P. H. Publishing Corporation.
- Sodhi, T. S. & Suri, A. (2003) : Philosophical and Sociological Foundation of Education. Patiala : Bawa Publications
- Talesara, H. (2002) Sociaological Foundation of Education, New Delhi, Kanishka Publishers

शिक्षण आणि समाजीकरण

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ समाजीकरणाची संकल्पना
- २.३ समाजीकरणाचे वाहक
- २.४ समाजीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १) समाजीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) विद्यार्थ्यांना समाजीकरणाच्या विविध साधनांशी शिक्षणाच्या संदर्भात परिचित करून देणे.

२.१ प्रस्तावना

समाजीकरण ही एक संज्ञा आहे. जि समाज आणि व्यक्ति यांच्यातील परस्परसंवादात घडणार्या प्रक्रियांचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाते. एखाद्या व्यक्तीचे समाजीकरण ही कौटुंबिक, औपचारिक आणि अनौपचारिक सामाजिक गट, शिक्षण प्रक्रिया, संगोपन इत्यादीसारख्या घटकांनी प्रभावित होणारी एक प्रक्रिया आहे आणि ती व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यासोबत असते. ही व्यक्ति ज्या संस्कृतीत किंवा समाजात राहते त्या समाजाच्या अपेक्षांनुसार वैयक्तिक कार्यात्मक वर्तनाला आकार देण्याची प्रक्रिया घडते. प्रत्येक समाज रूढी, रीतीरिवाज, मुल्ये, परंपरा, सामाजिक भूमिका, चिन्हे आणि भाषा यांचे जतन आणि पालन करून स्वतःची संस्कृती विकसित करतो आणि समाजीकरण एखाद्या व्यक्तीला ही मुल्ये शिकण्यास, वारसा मिळवण्यास, जतन करण्यास आणि कालांतराने हस्तांतरित करण्यास मदत करते.

शिवाय त्याला समाजीकरणामुळे सामुदायिक जीवनात पुरेशा समावेशासाठी आवश्यक नवीन कौशल्ये आणि सवयी आत्मसात करण्यास मदत होते. दुसऱ्या शब्दांत, समाजीकरण विशिष्ट मुली प्रणाली विकसित करून समाजाद्वारे एका व्यक्तीला स्वीकारण्याच्या प्रक्रियेत योगदान देते. आपण असे म्हणू शकतो कि समाजीकरण ही एक अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे समाज आणि संस्कृती अस्तित्वात राहते. हे केवळ अंतिम टोक संपत नाही, तर ते मार्ग,

नमुने आणि मॉडेल्सवर लक्ष केंद्रित करते, ज्याद्वारे समाज विशिष्ट मानदंड, मानके आणि मूल्ये लादून व्यक्तींना आकार देतो आणि नियंत्रित करतो. हे शिकण्याशी, अंतरीकरण आणि समाजाची संस्कृती आणि वर्तनाचे नियम पुढच्या पिढीस हस्तांतरित करण्याशी संबंधित आहे आणि त्याचा वेळी विविध सामाजिक संरचना आणि नातेसंबंधामध्ये सक्रीय समावेशासाठी तरुणाला तयार करण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

समाजीकरण आणि शिक्षण ह्या व्यक्तीच्या सर वान्गीण विकासाशी थेट संबंधित प्रक्रिया आहेत. या प्रक्रिया व्यक्तींना तयार करतात आणि विविध सामाजिक क्षेत्रात आणि सांस्कृतिक एकात्मतेमध्ये त्यांचा समावेश सुनिश्चित करतात.

२.२ समाजीकरणाची संकल्पना

मानवी मुलांमध्ये शिकण्याची आणि संवाद साधण्याची जन्मजात क्षमता असते, म्हणून हळूहळू गट परिभाषित वागण्याचे मार्ग माणूस शिकतो. हा मानवी सहवास सुरुवातीला कुटुंबाच्या स्वरूपात असतो आणि नंतर इतर सामाजिक संस्था जसे की समुदाय, समवयस्क गट, शाळा इत्यादी मानवी मुलाला समाजाचा एक जबाबदार आणि उपयुक्त सदस्य होण्यासाठी शिक्षित करतात. मूल्ये आणि नियम स्वतःमध्ये अंतर्भूत करण्यासाठी शिकण्याच्या प्रक्रियेला किंवा समाजात राहण्यासाठी शिकण्याच्यापद्धतीला समाजीकरणाची प्रक्रिया म्हणतात. ही मूल्ये आणि नियम आंतरिक करणे म्हणजे इतके खोलवर आत्मसात करणे की ते व्यक्तीच्या वर्तनाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा एक भाग बनतात.

म्हणून, समाजीकरण हे मुळात एखाद्या विशिष्ट गटाच्या किंवा समाजाच्या सदस्यांद्वारे सामाजिकदृष्ट्या इच्छित मूल्ये, निकष आणि भूमिका शिकणे आहे. त्याची व्याख्या जीवनभर चालणारी संस्कार प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते. ज्याद्वारे एखादी व्यक्ति ज्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये भाग घेते त्याची तत्वे, मूल्ये आणि प्रतीके शिकते आणि त्या मुल्यांची आणि नियमांची अभिव्याती तो एका भूमिकेत करते. समाजीकरणाची साधने एकाच वेळी सगळेच शिकवण्याचा प्रयत्न करत नाही. तो एका वेळी एका कामावर किंवा काही कामांवर लक्ष केंद्रित करतो. शिवाय, समाजीकरणाचे कोणतेही एक उद्दिष्ट साध्य करण्याची प्रक्रिया क्रमप्राप्त आहे. सामाजिक शास्त्रज्ञांनी बालपणापासून प्रौढत्वापर्यंत समाजीकरणाचे चार वेगवेगळ्या अवस्था बिश्रित केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१) मौखिक अवस्था

पहिल्या टप्प्यावर, बाळाला आहार देण्याच्या वेळेबद्दल बाळाच्या बऱ्यापैकी निश्चित अपेक्षा निर्माण होतात आणि ते स्वतःच्या काळजीपोटी त्याच्या महत्त्वाच्या गरजा सूचित करण्यास शिकते. या अवस्थेत, अर्भक संपूर्ण कुटुंबात गुंतलेले नसते. तो केवळ स्वतः आणि त्याची आई असलेल्या उपप्रणालीमध्ये गुंतलेले असते.

२) गुदावस्था

समाजीकरणाचा गुदावस्था टप्पा मुलाच्या आयुष्याच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या वर्षाच्या दरम्यानचा कालावधी समाविष्ट करतो. शौचालय प्रशिक्षण हा या टप्प्याचा केंद्रबिंदू आहे. या अवस्थेत मूल दोन भूमिका अंतर्भूत करते – त्याची/ तिची आणि त्याच्या/ त्याच्या आईची, आता स्पष्टपणे वेगळी अशी भूमिका मुलाला प्रेम आणि काळजी मिळते आणि त्या बदल्यात प्रेम मिळते.

३) इडिपल (लिंग भेदाची जाणीव) अवस्था

शिक्षण आणि समाजीकरण

तिसरा टप्पा चौथ्या वर्षापासून तारुण्यापर्यंतचा असतो. या अवस्थेत मूल कुटुंबाचा सदस्य बनते. मूल त्याच्या/ तिच्या लिंगाच्या आधारे त्याला/ तिला दिलेल्या सामाजिक भूमिकेने स्वतःची ओळख करून देते.

४) किशोरावस्था

चौथा टप्पा साधारणपणे यौवनात सुरु होतो. या टप्प्यावर तरुण मुलगा किंवा पालकांच्या नियंत्रणातून मुक्त होऊ इच्छिते/ इच्छितो. या काळातील समस्या तंतोतंत स्वातंत्र्याच्या मोठ्यामागणीमुळे निर्माण झालेला ताण आहे. व्यक्ती परिपक्वतेपर्यंत पोहोचते, तोपर्यंत समाजीकरणाचा मोठा भाग संपलेला असतो, जरी तो संपूर्ण आयुष्यभर चालूच राहतो.

सर्व प्रकारच्या समाजीकरणाचे दोन मोठ्या गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. प्राथमिक समाजीकरण आणि दुय्यम समाजीकरण. ही विभागणी व्यक्तीच्या प्राथमिक आणि दुय्यम गरजांवर आधारित आहे. तहान, भूक इत्यादी मुक्कभूत भौतिक गरजांना प्राथमिक गरजा म्हणतात, तर दुय्यम गरजा अशा आहेत ज्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी उद्भवतात. उदा. उपजीविका मिळविण्यासाठी कौशल्ये शिकण्याची गरज. कुटुंब मानवाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करते. म्हणून तिला प्राथमिक संस्था म्हणतात, तर शाळा ही दुय्यम सामाजिक संस्था आहे. कारण ती मुलांच्या व्युत्पन्न गरजा पूर्ण करते.

पालक हे मुलाचे प्राथमिक समाजीकरण करणारे एजंट असतात तर शाळेतील शिक्षक हे दुय्यम सामाजिक घटक असतात. कुटुंबात निकष आणि मूल्यांचा समावेश करणे याला प्राथमिक समाजीकरण म्हणतात, तर शाळेतील नियम, मूल्ये आणि वर्तणूक पद्धती आत्मसात करण्याच्या प्रक्रियेला दुय्यम समाजीकरणाच्या म्हटले जाऊ शकते. प्राथमिक समाजीकरण बालपणात होते. समाजीकरणाचा हा सर्वात महत्त्वाचा टप्पा कारण या टप्प्यावर मूल वर्तन पद्धती शिकते. सामान्यतः दुय्यम समाजीकरण बालपणाच्या नंतरच्या टप्प्यापासून सुरु होते आणि परिपक्वतेपर्यंत जाते. मात्र, समाजीकरणाची प्रक्रिया आयुष्यात कधीच थांबत नाही. शाळा, समवयस्क गट आणि इतर संस्था ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीला जीवनात स्थान मिळते ते समाजीकरण एजंटची भूमिका बजावतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१) समाजीकरणाच्या प्रकारांवर एक टीप लिहा.

२.३ समाजीकरणाची साधने

मुलाचे अनेक सामाजिक संस्था किंवा संस्थांद्वारे सामाजिकीकरण केले जाते, त्यामध्ये तो किंवा ती भाग घेते, उदा, त्याचे/ तिचे कुटुंब, शाळा, समवयस्क गट, जनसंपर्क मध्यम इ.

कुटुंब

कुटुंब हा समजातील सर्वात लहान घटक आहे आणि सर्व बाबतीत समाजाचे प्रतिनिधित्व करतो. हे प्रारंभीच्या समाजीकरणाचे ठिकाण आहे किंवा संस्कृतीच्या मिल्भूत मूल्यांचे अंतरीकरण आहे, कारण मूल सर्वात जास्त लवचिक असते आणि पालकांसोबत दीर्घकाळ

अवलंबून असलेल्या नातेसंबंधासाठी उपलब्ध असते. चालणे, बोलणे, इतर मुलांसोबत खेळणे, खाणे, शौचालय प्रशिक्षण आणि सामान्यतः प्रौढांसोबत व्यवहार करणे या मुलभूत गरजा अनौपचारिक पद्धतीने शिकल्या जातात. मुलांच्या मुलभूत सांस्कृतिक शब्दसंग्रहाच्या अंतरीकरणाचा स्रोत देखील कुटुंब आहे.

मित्र मंडळी

मुलांना त्यांच्या वयाच्या समवयस्कांच्या गटात खेळायला आणि फिरायला आवडते. हे समूह जीवन त्यांच्यासाठी खूप महत्वाचे आहे आणि त्यांच्या आत्मा-संकल्पना विकसित करण्यावर ते लक्षणीय प्रभाव टाकते. समूहात राहिल्याने त्यांना आत्मविश्वास आणि सुरक्षिततेची भावना मिळते. समूहाने स्वीकारल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. विशेषतः जे लोक लोकप्रिय आहेत, ते स्वतःबद्दल सकारात्मक विचार करायला शिकतात. एकत्र खेळताना मुले सहकार्य करायला शिकतात. ते त्यांच्या गरजा आणि इच्छा समवयस्कांच्या वर्तनाशी जुळवून घेण्यास शिकतात. खऱ्या अर्थाने, मूल कुटुंबापेक्षा वेगळे असल्याची स्वतःची भावना विकसित करू लागते.

शाळा

आधुनिक औद्योगिक समाजात शालेय प्रणाली समाजीकरणाची सर्वात प्रभावी संस्था म्हणून उदयास आली आहे. शाळा विद्यार्थ्यांसाठी दोन संदर्भ देतात. पहिला वर्गाचा औपचारिक संदर्भ आहे, ज्यामध्ये समाजीकरणाचा संदर्भ विहित अभ्यासक्रमाद्वारे ठरविला जातो. दुसरा संदर्भ अनौपचारिक आहे आणि तो शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील विद्यार्थ्यांच्या परस्पर संबंधात लक्षात येऊ शकतो.

जनसंपर्क

आधुनिक समाजात दूरदर्शन, रेडिओ, सिनेमा, वृत्तपत्र, पुस्तके, ऑडीओ-व्हिडिओ कॅसेट ही जनसंवादाची साधने जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. त्याचे दर्शक, वाचक आणि श्रोत्यांच्या समाजीकरण प्रक्रियेत ते खूप महत्वाची भूमिका बजावतात. ही माध्यमे विशेषतः दूरचित्रवाणी आणि रेडिओ एकाचा वेळी देशभरातील प्रेक्षकांपर्यंत समान संदेश देतात. त्यामुळे समाजीकरणाच्या प्रक्रियेवर त्याचा प्रभाव अधिक महत्वाचा मानला जातो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) मुलाचे सामाजिकीकरण करण्यात समवयस्कांची भूमिका काय आहे ?

२.४ समाजीकरणात शिक्षणाची भूमिका

शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे, जी व्यक्तींना अर्थपूर्ण आणि सन्माननीय जीवन जगण्यासाठी तयार करते आणि इतर सामाजिक शक्तींसोबत समाजाची रचना घडवण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. शिक्षणाद्वारे समाज आपले ज्ञान, कौशल्य, मुल्ये आणि वर्तणुकीचे नमुने आपल्या तरुण पिढीला देतो आणि त्याद्वारे स्व-संरक्षण आणि सातत्य सुनिश्चित करतो. या अर्थाने शिक्षण ही समाजीकरणाची प्रक्रिया आहे. त्याचा वेळी समाजात होणारे बदल शिक्षण पद्धतीलाच साचेबद्ध करतात आणि त्यात गुंतागुंत निर्माण होते. या

अर्थाने शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे. जी समाजातील सदस्यांना समाजाच्या सतत बदलणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास तयार करते.

शिक्षण आणि समाजीकरण

शिक्षण ही समाजीकरणाची प्रक्रिया आहे, असे म्हणण्याचा अर्थ असा होतो :

- १) शिक्षण हे सामाजिक संवादातून घडते.
- २) हे केवळ सूचनांपलीकडेही बरेच काही असते.
- ३) काही लोक कधीच शाळेत प्रवेश घेत नसले तरीही त्यांना काही विशिष्ट प्रमाणात शिक्षण मिळते.
- ४) औपचारिक शिक्षण म्हणजे जाणीवपूर्वक आणि इच्छेनुसार समाजीकरणाची दिशा ठरवणे असते.

समाजाच्या प्रत्येक सदस्याच्या सामाजिकीकरणात शिक्षणाची भूमिका, एखादा विद्यार्थी कोठे, कोणाद्वारे आणि कोणत्या परिस्थितीत वाढवला गेला याची परवा न करता, मतभेदांवर मात करण्यासाठी एकीकरणासाठी आणि आवश्यक असल्यास, अनुकूलन करण्यासाठी परिस्थिती निर्माण करणे आहे. शिक्षण हे ज्ञानाचा आवश्यक पाया प्रदान करून एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिकीकरणास समर्थन देते, ज्यामुळे संवाद, परस्पर संबंध आणि सर्वसाधारणपणे – आजूबाजूच्या वातावरणाची समाज, स्वीकृती आणि संवाद सक्षम होतो.

समकालीन समाजात, शैक्षणिक संस्था – शाळा, विद्यापीठे, संस्था आणि अकादमी – व्यक्तीच्या समाजीकरणातील प्रमुख “प्रतिमा” आहेत. आपले कुटुंब घर सोडल्यानंतर, मुळे शाळेच्या वातावरणात प्रवेश करतात जे त्यांच्या इतर लोकांशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीला आकार देतात. शाळा आणि नंतर उच्च शिक्षण संस्था एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिकीकरण करते, त्याला त्याचे गुण, क्षमता आणि शक्यता, अंतःप्रेरणा सादर करण्याची संधी देते. शाळा मुलांना त्यांचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास मदत करते आणि प्रेरित करते आणि त्यांचे शिक्षण त्यांच्यासाठी आदर्श असतात. शिक्षकाची प्रत्येक छोटीशी कृती प्रत्येक हालचाल किंवा एखादा शब्द मुलांच्या मनावर बिंबवला जातो.

शिक्षकांव्यतिरिक्त, मुलांवर इतर वर्गमित्र आणि गटांचा प्रभाव असतो. पुढील आयुष्यात समाजात मुलांच्या भूमिका ठरवण्यासाठी हे भागीदार किंवा गट खूप महत्वाचे असतात. शिक्षणादरम्यान, वाढत्या मुलांचे व्यक्तिमत्व ते संवाद साधत असलेल्या इतर व्यक्तिमत्वांच्या प्रभावाखाली विकसित होत असते. शाळेतील सांस्कृतिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन सुधारण्यास मदत करतात. शाळेने आपल्या विद्यार्थ्यांना ज्ञान आणि कौशल्ये हस्तांतरित करणे अपेक्षित आहे, जेणेकरून ते जीवनात त्यांच्यासाठी त्यांच्यासाठी तयार केलेल्या आव्हानांचा सामना करू शकतील. समाजीकरणाच्या संदर्भात, शिक्षण हे समाजाच्या सामाजिक गरजा लक्षात घेते आणि त्याच्या नवीन सदस्यांना-ज्यांना शिक्षित करायचे आहे – त्यांना सामाजिक परंपरा, रूढी, चालीरीती इत्यादींचा परिचय करून देण्याचा उद्देश पूर्ण करते.

दुसऱ्या शब्दांत, जेव्हा समाज मजबूत सामाजिक संघटना बनवण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याच्या सदस्यांना त्यांच्या सामाजिक परंपरांकडे दुर्लक्ष करू देत नाही, तेव्हा ते मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येयावर जोर देत असतो. समाजीकरण आणि शिक्षण या

दोन्ही गोष्टींमध्ये शिक्षणाचा समावेश होतो, परंतु त्यांच्यात एक अतिशय महत्वाचा फरक आहे. समाजीकरण ही अशी गोष्ट आहे जी आपल्या दैनंदिन जीवनात घडते पण ती नियोजित केली जाऊ शकत नाही, ती आपल्याला आपली ओळख, वास्तव समजून घेण्यास आणि इतरांसोबत समजून घेण्यास आणि इतरांसोबत मिळण्याचे मार्ग शोधण्यास मदत करते. शिक्षण समाजीकरणाच्या विरुद्ध, नियोजित असते, त्यात सहसा शिक्षण प्रक्रिया प्रदान करण्यासाठी आणि देखरेख करण्यासाठी जबाबदार असलेली औपाचारिक संस्था समाविष्ट असते आणि ती मर्यादित कौशल्ये आणि ज्ञानावर लक्ष केंद्रित करते. दुसऱ्या शब्दांत, समाजीकरण ही एक क्रिया आहे, ज्याद्वारे परस्पर संवादाच्या मदतीने एखादी व्यक्ती समाजाचा सादास्य बनते. ही एक शिकण्याची अशी प्रक्रिया आहे जिचा उद्देश लोकांना भविष्यात ते ज्या भूमिकांचा जो अर्थ लावतील त्यांच्यासाठी तयार करणे आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) एखाद्याच्या जीवनात शिक्षण कसे महत्वाचे आहे ते स्पष्ट करा.

२.५ सारांश

समाजीकरण आणि शिक्षण यांचा थेट संबंध व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाशी असतो. ह्या दोन्ही प्रक्रिया व्यक्तीला तयार करतात आणि विविध सामाजिक क्षेत्रात आणि सांस्कृतिक एकात्मतेमध्ये तिचा समावेश सुनिश्चित करतात. सकारात्मक परिणाम होण्यासाठी शिक्षण विकास प्रक्रिया, वैयक्तिक वैशिष्ट्य आणि वय, स्थूल आणि सूक्ष्म पर्यावरणाची विशिष्टता यांच्याशी सुसंगत असले पाहिजे. जागतिक स्तरावर शिक्षण हे मुलभूत असले पाहिजे. ज्याने विकसनशील माणसाच्या गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत आणि शेवटी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या आधुनिक उपलब्धी देखील लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

२.६ प्रश्न

- १) समाजीकरणातील टप्पे स्पष्ट करा.
- २) समाजीकरण म्हणजे काय ?
- ३) समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाची भूमिका काय असते ?
- ४) समाजीकरणाची साधने म्हणून कुटुंब आणि शाळेच्या भूमिकांची तुलना करा.

२.७ संदर्भ

- 1) Apple, M. W., Ed. The Routledge International Handbook of the Sociology of Education; Routledge: London, 2010.
- 2) Grusec, J. E.; Hastings, P. D., Eds. handbook of Socialization, Theory and Research; Guilford Press : New York, 2007.

- 3) Stub, Holger R. (1975). The Sociology of Education, Illinois; The Dorsey Press. शिक्षण आणि समाजीकरण
- 4) Terziev, Venelin and and Vasileva, Silva, 2022, The role of education in socialization of an individual.
- 5) Ottaway, A. K. C. (1953), Education and Society, London: Routledge and Kegan Paul.

शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता आणि परिवर्तन

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ सामाजिक गतिशीलता : संकल्पना
- ३.३ सामाजिक गतिशीलतेचे प्रकार
- ३.४ सामाजिक गतिशीलतेस चालना देण्यातील शिक्षणाची भूमिका
- ३.५ सारांश
- ३.६ प्रश्न
- ३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- १) वर्ग, सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता या संकल्पना समजून घेणे.
- २) सामाजिक गतिशीलतेला चालना देणाऱ्या शिक्षणाच्या भूमिकेशी परिचित करणे.

३.१ प्रस्तावना

सामाजिक गतिशीलता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा गटाच्या दर्जात बदल. ही एक सामाजिक शिडी असून तिच्यामध्ये वर किंवा खाली जाण्याची क्षमता आहे. जरी हे सामान्यतः संपत्तीमधील बदलांचे वर्णन करण्यासाठी वापरले जाते. तरी सामान्य सामाजिक स्थिती किंवा शिक्षणाचा देखील संदर्भ घेऊ शकते. समाज हे गतिमान असतात आणि सामाजिक गतिशीलता ही त्याची स्पष्ट अभिव्यक्ती असते. समाजातील सामाजिक गतिशीलता किती प्रमाणात आहे हे ठरवण्यात अनेक घटक भूमिका बजावतात. परंतु आपल्यासारख्या समाजांमध्ये शिक्षण विशेषतः प्रभावी घटक ठरू शकते. जेथे जातिव्यवस्थेसारख्या स्तरीकरणाच्या पारंपारिक पद्धती मोठ्या प्रमाणात सामाजिक गतिशीलतेला परवानगी देत नाहीत. आणि हे सिद्ध करणारे महत्त्वपूर्ण पुरावे देखील आहेत की ज्यांना शिक्षणाची कमतरता आहे, त्यांच्या सामाजिक गतिशीलतेच हानी पोहोचते हे सिद्ध होते.

उच्च उत्पन्न आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांमध्ये जन्माच्या वेळी त्यांच्या क्षमतांमध्ये फारसा फरक नसतो. तथापि, नंतर त्यांच्या कामगिरीमधील आंतर वाढतच

जाते कारण उच्च उत्पन्न असलेली कुटुंबे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात अधिकाधिक गुंतवणूक करू शकतात. शिक्षणाकडे अनेकदा गरिबीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणून पहिले जाते कारण ते कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांना सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही क्षेत्रात प्रगती करण्यास सक्षम करते. शिक्षण सर्वांना समानतेने प्रदान केल्यास जात आणि वर्गाचे अडथळे ओलांडून शिक्षण एक महान लोकशाही शक्ती म्हणून कार्य करू शकते.

३.२ सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना

सामाजिक गतिशीलता हा शब्द समाजाच्या स्तरीकरण व्यवस्थेच्या एक स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर व्यक्ति किंवा गटाच्या हालचालींना सूचित करतो. सामाजिक गतिशीलतेच्या दृष्टीने दोन आदर्श प्रकारच्या वर्ग समाजांमध्ये फरक करण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ 'मुक्त वर्ग व्यवस्था' आणि 'बंद वर्ग व्यवस्था' या संज्ञा वापरतात. खुल्या व्यवस्थेचा अर्थ असा आहे की प्रत्येकाचे सामाजिक स्थान व्यक्तीच्या प्राप्त स्थितीवर प्रभावित होते. प्राप्त केलेला दर्जा हे एक सामाजिक स्थान असते जे एखाद्या व्यक्तीने त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नातून मोठ्या प्रमाणात प्राप्त केलेले असते. खुल्या व्यवस्थेत समाजातील सदस्यांमधील स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले जाते.

सामाजिक गतिशीलता व्यवस्थेच्या दुसऱ्या टोकावर एक बंद व्यवस्था आहे. ज्यामध्ये वैयक्तिक गतिशीलतेची शक्यता कमी किंवा नाहीच म्हणावी लागेल. गुलामगिरी आणि वर्गीकरणाची जातिव्यवस्था ही बंद व्यवस्थेची उदाहरणे आहेत. अशा समाजांमध्ये, सामाजिक स्थान वर्णित वैशिष्ट्यांवर आधारित असते. जसे की वंश आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी, ज्या सहज बदलता येत नाहीत. वर्णित स्थिती ही व्यक्तीची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आणि प्रतिभा यांचा विचार न करता समाजाद्वारे एखाद्या व्यक्तीला नियुक्त केलेली 'सामाजिक स्थिती' आहे.

येथे मुख्य प्रश्न हा प्राप्त झालेला दर्जा कोणत्या मार्गाने मिळवला जातो आणि पिढ्यानपिढ्या घडणाऱ्या हालचालींचे प्रमाण संबंधित आहेत, हा आहे. अशा परिस्थितीतच सामाजिक गतिशीलता महत्त्वाची बनते. कारण समाजशास्त्रज्ञ असमान पदांसाठी व्यक्ति कोणत्या पद्धतीने स्पर्धा करतात याचे परीक्षण करतात. सामाजिक गतिशीलतेचा अभ्यास करताना, समाजशास्त्रज्ञ समान संधीद्वारे मुक्त हालचालीच्या आदर्शास: गतिशीलतेच्या वास्तविक स्तराची तुलना करतात. म्हणून एखाद्या व्यक्तीने प्राप्त केलेल्या सामाजिक स्थानाचा त्याने जन्माच्या वेळी प्राप्त केलेल्या पदांशी कोणताही संबंध असू शकत नाही. सामाजिक स्तरावरील वर किंवा खाली होणाऱ्या हलाचाली गुणवत्तेवर आधारित असतात.

तुमची प्रगती तपासा.

१) सामाजिक गतिशीलता म्हणजे काय ?

३.३ सामाजिक गतिशीलतेचे प्रकार

समाजातील लोकांच्या हालचालींच्या दिशेनुसार, सामाजिक गतिशीलतेचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

१) क्षितीजसमांतर (आडवी) सामाजिक गतिशीलता

२) अनुलंब (उभी) सामाजिक गतिशीलता

क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची हालचाल एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत एका स्तरावरून त्याचा स्तरावर होते, तेव्हा या प्रक्रियेला क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता म्हणतात. दुसऱ्या शब्दांत या प्रकारच्या गतिशीलतेमध्ये व्यक्तीच्या सामाजिक स्थितीत कोणताही बदल होत नाही, परंतु त्याच्या संलग्नतेमध्ये बदल होतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा पाम येथील माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक साउथ एक्स येथील माध्यमिक शाळेत त्याचा पदावर रुजू होतात. या उदाहरणात प्राचार्य म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्तीची स्थिती आणि भूमिका तीच राहते परंतु कामाच्या ठिकाणात फक्त बदल होतो ज्यामुळे या संलग्नतेमध्ये बदल होतो, अशा प्रकारे तो क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता दर्शवितो.

अनुलंब सामाजिक गतिशीलता

समाजाच्या एका स्तरातील व्यक्तीच्या हालचालीला 'वर्टिकल सोशल मोबिलिटी' असे संबोधले जाते म्हणजेच वर्टिकल सोशल मोबिलिटीमध्ये व्यक्तीच्या स्थितीत बदल होतो. व्यक्ति उच्च शिक्षण घेते आणि श्रीमंत बनते, तो सामाजिक पदानुक्रमात वरच्या दिशेने जातो. उदाहरणार्थ, जेव्हा एखादा शिक्षक कॉलेजमध्ये लेक्चरर बनतो तेव्हा त्याची पदोन्नती झाली असे म्हटले जाते.

उभ्या सामाजिक गतिशीलतेमध्ये, आपल्याकडे उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता (असेंडिंग मोबिलिटी), आणि डाउनवर्ड सोशल मोबिलिटी (अधोगामी गतिशीलता) आहे.

उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता म्हणजे खालच्या स्थितीपासून ते वरच्या दिशेने होणारी हालचाल. चढत्या गतिशीलतेचा अर्थ म्हणजे खालच्या स्तरातील आणि प्रतिष्ठेपासून उच्च दर्जाच्या आणि प्रतिष्ठेच्या गटातील व्यक्तींमध्ये प्रवेश. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या व्यक्तीचा जन्म एका सफाई कामगाराच्या कुटुंबात झाला असेल आणि त्याने उच्च पद प्राप्त केले असेल तर ती उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता होय. अधोगामी सामाजिक गतिशीलता, अधोगामी किंवा उतरती हालचाल म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे उच्च स्थान खालच्या स्थानावर घसरणे. उदा. भ्रष्टाचाराच्या आरोपावरून मंत्रीपदावरून पायउतार व्हावे लागणे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) अनुलंब सामाजिक गतिशीलता म्हणजे काय ?

३.४ सामाजिक गतिशीलतेस चालना देण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका

भारतीय समाजाच्या सामाजिक गतिशीलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षण हे एक अतिशय प्रभावी मध्यम आहे. सामाजिक गतिशीलतेला चालना देण्याच्या कामी त्याचा बहुदिशात्मक प्रभाव आहे. पुढील मार्गांनी शिक्षण ही महत्त्वाची भूमिका बजावते :

१) शिक्षण ही प्रत्येक व्यक्तीची गरज आहे कारण त्यावरच माणसाचा योग्य विकास अवलंबून असतो. शिक्षण हेच माणसाचे सप्त गुण आणि सामर्थ्य प्रकट करते आणि त्याला 'स्व आणि त्याच्या सभोवतालचे वातावरण' समजून घेण्यास सावधाम करते.

- २) शिक्षणामुळे बुद्धी प्रखर होते, दृष्टी रुंदावते, माणसाच्या सकस आणि संतुलित विकासाला मदत होते आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ते राष्ट्राचा सामाजिक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास करते.
- ३) शिक्षणाचे दोन्ही प्रवाह म्हणजे औपचारिक आणि अनौपचारिक सामाजिक गतिशीलता आणण्यात मोठी भूमिका बजावतात.
- ४) औपचारिक शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेची थेट आणि सहजगत्या संबंधित आहे. हा संबंध सामान्यतः असा समाजाला जातो की ज्यामध्ये औपचारिक शिक्षण स्वतःच एक कारण आहे किंवा उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेचे एक कारण आहे.
- ५) एकीकडे शिक्षण थेट व्यावसायिक गतिशीलता आणि त्यानंतरच्या आर्थिक स्थितीतल सुधारणा यांच्याशी संबंधित आहे आणि दुसरीकडे सामाजिक बदलाचे घटक आणि स्वरूप यांच्याशी देखील संबंधित आहे. उच्च शिक्षण आणि उत्तम रोजगार असलेल्या व्यक्तींना समाजात अधिक सन्मान दिला जातो.
- ६) व्यक्तीमध्ये अशी एक प्रेरणा विकसित करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे की ज्यामुळे त्याला त्याचे सामाजिक स्थान सुधारण्यासाठी कठोर परिश्रम करावे लागतील.
- ७) उच्च शिक्षण व उच्च उत्पन्न मिळविण्यात शिक्षण मदत करते आणि अशा प्रकारे शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे एक महत्वाचे साधन ठरते.
- ८) व्यवसायातील बदल हे सामाजिक गतिशीलतेचे सर्वोत्तम लक्षवेधी सूचक आहे. याचे कारण म्हणजे व्यावसायिक स्थितीचा शैक्षणिक स्थितीशी जवळचा संबंध आहे. जीवनाची उत्पन्न शैली आणि वर्ग स्थितीचे इतर निर्धारक शिक्षणावर अवलंबून असतात.
- ९) शिक्षणामुळे समाजातील खालच्या स्तरातील विद्यार्थ्यांना सामाजिक स्तरावर उच्च स्थानी जाण्यासाठी आणि समाजात उच्च सामाजिक स्थानावर जाण्यास मदत होते.
- १०) शिक्षणामुळे एखाद्याच्या स्वयंरोजगार तयार होण्यास मदत होते, जी सामाजिक उन्नतीचा महात्वाचा पैलू आहे.
- ११) महिलांमध्ये शिक्षणाच्या लोकप्रियतेमुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीत लक्षणीय बदल झाला आहे. यामुळे त्यांचे सामाजिक स्थान, दर्जा आणि उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावण्यास मदत झाली आहे; जे स्त्रियांची सामाजिक गतिशीलता दर्शवते.

शिक्षण हे उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा आणि समाजात स्थान मिळविण्याचे साधन आहे. म्हणून सर्व विद्यार्थी शिक्षणासोबतच उच्च आणि उच्च सामाजिक दर्जा मिळविण्यासाठी अधिकाधिक शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाचे एक कार्यात्मक मूल्य तसेच एक प्रतीकात्मक मूल्य आहे. कार्यात्मक मूल्य म्हणजे काय ? तर जेव्हा एखादीन व्यक्ति शिक्षणासाठी विद्यापीठात जाते आणि पदवीनंतर शिक्षक बनते तेव्हा शिक्षणाला कार्यात्मक मूल्य असते असे म्हणतात किंवा एखादी व्यक्ती जी फार्मसीचा अभ्यास अभ्यास करते आणि फार्मासिस्ट बनते. या उदाहरणात देखील शिक्षणाला कार्यात्मक मूल्य आहे असे म्हटले जाते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगा.

३.५ सारांश

औपचारिक शिक्षण हा पैलू वरच्या सामाजिक गतिशीलतेची जवळून जोडलेला आहे आणि पैलूंमध्ये शाळा व्यक्तींचे त्यांच्या संभाव्य स्तरांमध्ये वर्गीकरण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, हे परीक्षा, पर्यवेक्षण आणि जाहिरातींच्या प्रणालींद्वारे केले जाते. अशा प्रकारे समाजातील उच्च पदांवर किंवा उच्चभ्रू गतिशीलतेमध्ये शिक्षण व्यक्तींच्या हालचालींना मदत करू शकते. त्यामुळे औपचारिक शिक्षण ही डॉक्टर, वकील, लेखापाल, शिक्षक, अभियंता इत्यादी सारख्या अनेक प्रस्थापित व्यवसायांसाठी पूर्व शर्त बनली आहे.

अशाप्रकारे शिक्षण ही एक मुक्तीदाई शक्ती आहे आणि सध्याच्या युगात ती एक लोकशाहीचीवादी शक्ती आहे, ती जात आणि वर्गाचे अडथळे ओलांडणारी, जन्मतः आणि इतर परिस्थितींद्वारे लादलेली असमानता दूर करणारी, त्यामुळे सामाजिक रचनेत लोकांमध्ये गतिशीलता आणणारी आहे.

३.६ प्रश्न

- १) सामाजिक गतिशीलता शिक्षणाशी कशी संबंधित आहे ?
- २) प्रत्येकासाठी समान शैक्षणिक संधी का आवश्यक आहेत ?

३.७ संदर्भ

- 1) Breen, R. (2010), Educational Expansion and Social Mobility in 20th Century, Social Forces, Vol.89(2) 365-388.
- 2) Krishna, A. (2013). Making It in India Examining Social Mobility in Three Walks of Life, Economics and Political Weekly, Vol.XLVIII, 38-49
- 3) Kumar, S., Health, A., & Health, O. (2002), Determinates of social Mobility in India, Economic and political Weekly, 2983-2987.
- 4) Viad, D. (2016). Patterns of social Mobility and Role of Education in India Contemporary South Asia, vol. 24 (3) 285-321.
- 5) Asian Survey, Vol.52(2), 395-422.

शिक्षणावरील कार्यवादी किंवा कार्यात्मक दृष्टिकोन

घटक रचना :

४अ.० उद्दिष्टे

४अ.१ प्रस्तावना

४अ.२ कार्यात्मक संरचनात्मक (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)

४अ.३ सारांश

४अ.४ प्रश्न

४अ.५ संदर्भ

४अ.० उद्दिष्टे

- विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांत समजून घेणे.
- कार्यात्मक संरचनावादामध्ये डर्कहाईम आणि पार्सन्सचे योगदान स्पष्ट करणे.

४अ.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाच्या समाजशास्त्रामध्ये, सिद्धांतांचा वापर संशोधन आणि धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो. ते हेदेखील समजावून सांगतात की गोष्टी ते ज्या प्रकारे करतात, त्या पद्धतीने का घडतात ते अर्थपूर्ण आहे. सिद्धांत म्हणजे दोन किंवा अधिक कल्पना कशा संबंधित आहेत याची कल्पना एक चांगला सिद्धांत समजावून सांगू शकतो आणि काय होईल याकडे अंदाज लावू शकतो. सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञांना शिक्षण कसे कार्य करते हे समजून घेण्यास मदत करतात आणि ते संपूर्ण समाजात शिक्षण कसे नसते हे समजण्यास देखील मदत करतात.

समाजशास्त्रज्ञ लोक गटांमध्ये कसे वागतात, संवाद साधतात आणि कसे वागतात याचा अभ्यास करतात. मग या गोष्टी का घडतात आणि परिणामी काय होऊ शकते हे स्पष्ट करण्यासाठी ते सिद्धांत मांडतात.

समाजशास्त्रात सिद्धांत म्हणजे लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि समाजाविषयी दावे कसे करतात याचे विविध भाग स्पष्ट करण्याचा एक मार्ग आहे ज्याची चाचणी केली जाऊ शकते. (ॲलन, २००६)

उदाहरणार्थ, विविध समुदायांमधील आत्महत्यांचे वेगवेगळे प्रमाण सामाजिक एकात्मतेच्या विविध स्तरान्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकते ही दुर्खिमची कल्पना एक सिद्धांत आहे. कार्ल मार्क्स, एमिल डर्कहेम, मॅक्स वेबर, टॅलकॉट पार्सन्स आणि रॉबर्ट मर्टन, लुई अथुसर आणि राल्फ डॅरेनडॉर्फ, हर्बर्ट मीड आणि हर्बर्ट ब्लमर हे समाजशास्त्रीय सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे काही लोक आहेत.

समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. दृष्टिकोन हा फक्त सामाजिक जग पाहण्याचा एक मार्ग आहे. सिद्धांत म्हणजे विधानांचा एक समूह जो एकत्र बसतो. समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला आपल्या सामाजिक जगासाठी समजून घेण्यास आणि योजना करण्यास मदत करतात.

समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला कोडेचे वेगवेगळे भाग एकत्र ठेवण्यास मदत करतात. ते आम्हाला विशिष्ट फ्रेमवर्क देऊन हे करतात जे आम्हाला प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ समजण्यास मदत करतात आणि आम्हाला संपूर्ण समाजाकडे पाहण्याची साधने देतात. प्रत्येक सैद्धांतिक दृष्टिकोन सामाजिक जगाकडे पाहण्याचा एक वेगळा मार्ग आहे.

हे काही विशिष्ट चष्म्यातून जगाकडे पाहण्यासारखे आहे. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संघर्ष सिद्धांत, स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम आणि प्रतीकात्मक परस्परसंवाद.

४अ.२ कार्यात्मक संरचनावाद (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)

स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम हा सिद्धांताचा संग्रह आहे जो जगाला एकमेकांशी जोडलेल्या भागांची एक मोठी प्रणाली म्हणून पाहतो जे सर्व काम करतात. या क्षेत्रातील दोन प्रमुख सिद्धांतकार एमिल डर्कहेम आणि टॅलकोट पार्सन्स आहेत. कार्यावादी विचारानुसार शाळा, विद्यार्थ्यांना समाजाच्या संस्थांचे सदस्य होण्यासाठी तयार करतात.

कार्यावादी शैक्षणिक प्रणालीच्या सकारात्मक कार्यावर जोर देतात. शिक्षण चार महत्त्वाचे उद्देश पूर्ण करते:

- १) सामाजिक एकता वाढवणे.
- २) आम्हाला नोकरीशी संबंधित कौशल्ये शिकवणे
- ३) आम्हाला मुलभूत मुल्ये शिकवणे
- ४) भूमिका नेमणे आणि योग्यता

कार्यावादी विचारांच्या मते, शिक्षण ही एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था आहे जी समाजाच्या गरजा आणि स्थिरतेसाठी योगदान देते. कारण आपण सर्व एकाच जीवाचे सदस्य आहोत, शिक्षण मुलभूत तत्त्वे स्थापित करून आणि जबाबदाऱ्या परिभाषित करून ओळखीची भावना वाढवते.

फंक्शनलिस्टच्या मते, शिक्षण हे प्रकट आणि अव्यक्त दोन्ही कार्य करते. मॅनिफेस्ट फंक्शनन्समध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो. समाजीकरण, नाविन्य, बदल, भूमिका आणि संसाधन वाटप आणि सांस्कृतिक प्रसारण, तर गुप्त कार्यांमध्ये समूह कार्य, पिढीतील आंतर निर्माण करणे, क्रियाकलाप प्रतिबंधित करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

शिक्षणाचे पहिले समाजशास्त्रज्ञ फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल डर्कहाईम (१८५८-१९१७) होते. तो त्याच्या नैतिक नियमन सिद्धांतासाठी प्रसिद्ध आहे. तो त्याच्या नैतिक नियमन सिद्धांतासाठी प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या नैतिक शिक्षण (१९२५) या पुस्तकात त्यांनी असा युक्तिवाद केला की समाजासाठी सामायिक श्रद्धा आणि मूल्यांच्या अंतर्निहित संचाशी बांधिलकी निर्माण करण्याचा तसेच समुदाय किंवा राष्ट्रत्वाची मजबूत भावना वाढवण्याचा शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे. आपले समाजीकरण आणि एकात्मीकरण करून, नैतिक शिक्षण आपल्याला समाजाचे उत्पादक सदस्य होण्यासाठी तयार करते.

समाज हे मूल्ये आणि नैतिकतेच्या सामायिक संचाद्वारे एकत्र ठेवलेले आहे हा दुर्खिमचा विश्वास संरचनात्मक कार्यप्रणालीचा केंद्रबिंदू आहे, कारण ते सामाजिक व्यवस्थेचे विविध भाग एकमेकांशी कसे संवाद साधतात यावर जोर देते.

१९१७ मध्ये डर्कहाईमचे निधन झाले आणि टॅल्कॉट पार्सन्सपर्यंत त्यांचे संरचनात्मक कार्यप्रणालीवरील कार्य मुख्यत्वे दुर्लक्षित केले गेले. १९५० आणि १९६० च्या दशकात समाजशास्त्रात कार्यात्माकता किंवा संरचनात्मक कार्यवाद हा प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन होता. त्यात असे म्हटले आहे की समाज विविध संस्थांनी बनलेला असतो, ज्या एकमेकांशी सहयोग करतात. एजीआयएल सिस्टीम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व सामान्य कृती प्रणालींसाठी, टॅल्कॉट पार्सन्स स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझममध्ये चार अनिवार्यता आहेत.

एजीआयएल म्हणजे काय ? त्यात अनुकूलन, ध्येयप्राप्ती, एकत्रीकरण आणि विलंब यांचा समावेश होतो.

- **अनुकूलन (ADAPTATION)** – प्रणालीने बाह्य परिस्थितीचा सामना केला पाहिजे. त्याच्याशी जुळवून घेतले पाहिजे. त्याचे वातावरण आणि पर्यावरणाला तयच्या गरजेनुसार अनुकूल करणे.
- **ध्येय प्राप्ती (GOAL ATTAINMENT)** – प्रणालीने त्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट परिभाषित केले पाहिजे आणि साध्य केले पाहिजे.
- **एकत्रीकरण (INTEGRATION)** – तयच्या घटक भागांच्या परस्परसंबंधांचे नियमन करते. इतर तीन कार्यात्मक अनिवार्यतांमधील (AGL) संबंध व्यवस्थापित करते.
- **लेटेंसी (LATENCY)** – व्यक्तीची प्रेरणा दोन्ही सुसज्ज करणे, राखणे आणि नुतनीकरण करणे आणि सांस्कृतिक नमुने जे प्रेरणा निर्माण करतात आणि टिकवून ठेवतात.

- एजीआयएल प्रणाली चार प्रणाली स्तरांसह डिझाइन केली गेली होती; वर्तनात्मक जीव ही क्रिया प्रणाली आहे, जी बाह्य जगाचे समायोजन आणि परिवर्तन करून अनुकूलन हाताळले.
- व्यक्तिमत्व प्रणाली उद्दिष्टे परिभाषित करून आणि संसाधने एकत्रित करून उद्दिष्टे साध्य करते.
- सामाजिक प्रणाली त्याचे घटक भाग नियंत्रित करून एकीकरण कार्य व्यवस्थापित करते.
- सांस्कृतिक प्रणाली लोकांना कृती करण्यास प्रवृत्ती करणारे मानदंड आणि मुल्ये प्रदान करून विलंब कार्य पूर्ण करते.

फार्लेचे मुख्य कार्यात्मक सिद्धांत (१९९०)

परस्परावलंबन – समाजाचा प्रत्येक भाग काही प्रमाणात समाजाच्या इतर भागांवर अवलंबून असतो, त्यामुळे समाजाच्या एका भागात जे घडते त्याचे इतरत्र दूरगामी परिणाम होतात.

सामाजिक रचना आणि संस्कृतीचे कार्य – सामाजिक रचना म्हणजे समाजाच्या संघटनेचा संदर्भ देते, ज्यामध्ये संस्थापक सामाजिक स्थिती आणि संसाधनांचे वितरण समाविष्ट आहे. संस्कृती ही लोकांच्या साहुहाद्वारे धारण केलेल्या सामायिक श्रद्धा, नियम, मुल्ये आणि भाषा यांचा समूह आहे.

एकमत आणि सहकार्य – एकमताकडे समाजाचा काळ असतो, म्हणजे काही मुल्ये असतात ज्यावर समाजातील जवळजवळ प्रत्येकजण सहमत असतो. सहकार्य सध्या करण्यासाठी समाज, एकमत शोधण्याचा प्रयत्न करतात.

समतोल – समाज समतोल स्थितीत असतो जेव्हा तो त्याच्या परिस्थितीसाठी सर्वोत्तम कार्य करणाऱ्या स्वरूपावर पोहोचतो. तो समतोल स्थितीत पोहोचला आहे आणि जोपर्यंत काहीतरी नवीन त्याला बदलण्यास भाग पाडत नाही तोपर्यंत तो तसाच राहील.

टॅल्कोट पार्सन्स हे एक अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते ज्यांचा जन्म १९०२ मध्ये झाला आणि १९७९ मध्ये ते मरण पावले. डर्कहाईमच्या कल्पनांवर आधारित, पार्सन्स म्हणाले की शाळा म्हणजे दुय्यम समाजीकरण होते. मुलांनी उपयुक्त होण्यासाठी समाजाचे नियम आणि मुल्ये शिकणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. पार्सन्सच्या मते, शाळा हे एक “फोकल सोशलाइजिंग एजंट” आहे जे मुलांना त्यांच्या प्राथमिक काळजीवाहू आणि कुटुंबापासून वेगळे करते आणि त्यांना त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्या स्वीकारण्याची आणि यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी तयार करते.

पार्सन्स म्हणतात की शैक्षणिक संस्था सार्वत्रिक मानदंडाचे पालन करतात, जे न्याय्य आहेत. कारण ते सर्व विद्यार्थ्यांना न्याय देण्यासाठी आणि जबाबदार धरण्यासाठी समान मानकांचा वापर वापर करतात. पालक आणि इतर काळजीवाहू यांची नेहमीच स्वतःची मते असतात, परंतु शैक्षणिक संस्था आणि शिक्षक नेहमी विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांचे आणि कौशल्यांचे योग्य मुल्यांकन करतात. पार्सन्स या कल्पनेला म्हणतात की मुलांचा त्यांच्या

स्वतःच्या कुटुंबावर मानकांनुसार न्याय केला पाहिजे “विशिष्ट मानके.” याचा अर्थ असा आहे की मुलांना समाजातील इतर सर्व मानकांप्रमाणेच धरले जात नाही. ही मानके फक्त कुटुंबातच वापरली जातात. मुलांचा निर्णय व्यक्तिनिष्ठ निकषांवर आधारित केला जातो जो नंतर कुटुंबाच्या मूल्यांवर आधारित असतो. येथे, स्थिती दिली आहे. दुसरीकडे, सार्वत्रिक मानके सांगतात की प्रत्येकजण समान मानकांना धरून असतो, मग त्यांचे कुटुंब, वर्ग, वंश, वांशिकता, लिंग किंवा लैंगिक अभिमुखता काहीही असो. येथे, आपण स्थिती प्राप्त करू शकता.

पार्सन्स म्हणतात की शिक्षण व्यवस्था आणि समाज “मेरिटोक्रसी” च्या कल्पनेवर आधारित आहे. मेरिटोक्रसी ही एक प्रणाली आहे जि म्हणजे की लोक किती कठोर परिश्रम करतात आणि ते किती हुशार आहेत यावर आधारित बक्षीस दिले पाहिजे.

४अ.३ सारांश

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला शिक्षणाचा विचार कसा करावा हे दाखवतात. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संरचनात्मक कार्यवाद, संघर्षवादी आणि प्रतीकात्मक संवादवाद. कार्यावादी विचार करतात की शिक्षण हा समाजाचा एक महत्वाचा भाग आहे. जो स्पष्ट आणि लपलेले दोन्ही उद्देश पूर्ण करतो. कार्यावादी विचार करतात की शिक्षण हे समाजातील त्यांच्या भविष्यातील भूमिका किंवा कार्यासाठी तयार करून समाजाच्या गरजा पूर्ण करते.

४अ.४ प्रश्न

- स्ट्रुक्चरल फंक्शनलिझमशी संबंधित प्रमुख सिद्धांताचे स्पष्टीकरण द्या.

४अ.५ संदर्भ

- 1) Durkheim, E., (1956). EDUCATION AND SOCIOLOGY (Excerpts).
[online] Available at :
<https://www.raggeduniversity.co.uk/wpcontent/uploads/2014/08/education.pdf>
- 2) M. A. Education study Material Institute of open & distance Learning,
University of Mumbai.
- 3) Wind Goodfriend, Sociology's Four Theoretical Perspectives :
Structural-Functional, Social Conflict, Feminism & Symbolic
Interactionism

संवादवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

४ब.० उद्दिष्टे

४ब.१ प्रस्तावना

४ब.२ प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत (सिम्बॉलिक इंटरॅक्शनिझम) – जॉर्ज मीड

४ब.३ सारांश

४ब.४ प्रश्न

४ब.५ संदर्भ

४ब.० उद्दिष्टे

- विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांत समजून घेणे.
- सांकेतिक परस्परक्रियावादाचा सिद्धांत स्पष्ट करणे

४ब.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सुद्धंत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाच्या समाजशास्त्रांमध्ये, सिद्धांताचा वापर संशोधन आणि धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो. ते हे देखील समजावून सांगतात की गोष्टी ते ज्या प्रकारे करतात त्या पद्धतीने का घडतात ते अर्थपूर्ण आहे. सिद्धांत म्हणजे दोन किंवा अधिक कल्पना कशा संबंधित आहेत याची कल्पना. एक चांगला सिद्धांत समजावून सांगू शकतो आणि काय होईल याचा अंदाज लावू शकतो. सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञांना शिक्षण कसे कार्य करते हे समजावून घेण्यास मदत करतात आणि ते संपूर्ण समाजात शिक्षण कसे बसते हे समजण्यास देखील मदत करतात.

समाजशास्त्रज्ञ लोक गटांमध्ये कसे वागतात, संवाद साधतात आणि कसे वागतात याचा अभ्यास करतात. मग, या गोष्टी का घडतात आणि परिणामी काय होऊ शकते हे स्पष्ट करण्यासाठी ते सिद्धांत मांडतात. समाजशास्त्रात, सिद्धांत म्हणजे लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि समाजाविषयी दावे कसे करतात याचे भाग स्पष्ट करण्याचा एक मार्ग आहे जायची चाचणी केली जाऊ शकते. (अॅलन, २००६).

उदाहरणार्थ, विविध समुदायांमधील आत्महत्यांचे वेगवेगळे प्रमाण सामाजिक एकात्मतेच्या विविध स्तरांद्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकते ही दुर्खिमची कल्पना एक सिद्धांत आहे. कार्ल

मार्क्स, एमिल डर्कहेम, मॅक्स वेबर, टॅलकॉट पार्सन्स आणि रॉबर्ट मर्टन, लुई अथुसर आणि राल्फ डॅरेनडॉर्फ, हर्बर्ट मीड आणि हर्बर्ट ब्लमर हे समाजशास्त्रीय सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे काही लोक आहेत.

समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. दृष्टीकोन हा फक्त सामाजिक जग पाहण्याचा एक मार्ग आहे. सिद्धांत म्हणजे विधानांचा एक समूह जो एकत्र बसतो. समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला आपल्या सामाजिक जगासाठी समजून घेण्यास आणि योजना करण्यास मदत करतात.

समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला कोडेचे वेगवेगळे भाग एकत्र ठेवण्यास मदत करतात. ते आम्हाला विशिष्ट फ्रेमवर्क देऊन हे करतात. जे आम्हाला प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ समजण्यास मदत करतात आणि आम्हाला संपूर्ण समाजाकडे पाहण्याची साधने देतात. प्रत्येक सैद्धांतिक दृष्टीकोन सामाजिक जगाकडे पाहण्याचा एक वेगळा मार्ग आहे.

हे काही विशिष्ट चष्म्यातून जगाकडे पाहण्यासारखे आहे. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संघर्ष सिद्धांत, स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम आणि प्रतीकात्मक परस्परसंवाद.

४ब.२ प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत - जॉर्ज मीड

परस्परसंवाद हा एक सामाजिक सिद्धांत आहे जो लोक वस्तू, घटना आणि वर्तणुकीशी संबंधित व्यक्तीनिष्ठ अर्थांच्या दृष्टीने समाजाचे परीक्षण करतो. व्यक्तिनिष्ठ अर्थाना प्राधान्य दिले जाते कारण असे मानले जाते की लोक त्यांच्या विश्वासाच्या आधारावर कार्य करतात आणि केवळ वस्तुनिष्ठपणे सत्य नसतात.

प्रतीकात्मक परस्परसंवाद दृष्टीकोन, ज्याला प्रतीकात्मक परस्परसंवाद म्हणून देखील ओळखले जाते, हे एक प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत फ्रेमवर्क आहे. हा दृष्टीकोन सामाजिक संवादादरम्यान व्यक्ती विकसित आणि अवलंबून असलेल्या लाक्षणिक अर्थावर आधारित आहे. प्रतीकात्मक परस्परसंवाद मोठ्या प्रमाणात सामाजिक संरचनेवरील मानवी कृतीवर भर देऊन वैयक्तिक आणि समूह म्हणजे बांधकाम तपासते.

जॉर्ज हर्बर्ट मीड

- जॉर्ज हर्बर्ट यांचा जन्म फेब्रुवारी १८६३ मध्ये साउथ हॅडली, मॅसॅच्युसेट्स येथे झाला. १८९४ मध्ये, ते मिशिगन विद्यापीठीय शिकागो, इलिनॉय येथे गेले, जिथे ते नंतर शिकागो विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाचे केंद्र बनले. १९३१ मध्ये मीडच्या मृत्यूनंतर, शिकागो विद्यापीठातील त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांचे मन, स्वतः आणि समाज शिकवणी प्रकाशित केली. मीडचा विद्यार्थी हर्बर्ट ब्लूमरने पुढे त्याचा सिद्धांत विकसित केला आणि “सिम्बॉलिक इंटरक्वॅनिझम” हा शब्द तयार केला.

मीड हे युनायटेड स्टेट्समधील तत्त्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञ होते. सामाजिक मानसशास्त्राचे क्षेत्र सुरु करण्या लोकांपैकी एकाने प्रथम प्रतीकात्मक परस्परसंवादाच्या दृष्टीकोनावर काम केले. मीड हे त्याच्या सामाजिक आत्म्याच्या सिद्धांतासाठी ओळखले

जातात, जे सामाजिक परस्परसंवादाच्या प्रतिसादात विकसित होणारे काहीतरी आहे या कल्पनेवर आधारित आहे.

स्वतःबद्दल सामाजिक दृष्टीकोन असे सांगतो की लोकांचे स्वताव हे इतर लोकांशी असलेल्या त्यांच्या परस्परसंवादाचे परिणाम आहेत, ते का संवाद साधतात याचे तार्किक किंवा जैविक कारण नाही. तुमचा जन्म झाला तेव्हा ते तिथे नसते, परंतु तुम्ही इतर लोकांशी संवाद साधता तेव्हा ते तिथे नसते, परंतु तुम्ही इतर लोकांशी संवाद साधता तेव्हा ते कालांतराने विकसित होते. मीडसाथी, मन सामाजिक कृती आणि संवादातून येते. मीडची सामाजिक कृतीची कल्पना केवळ त्याच्या मनाच्या सिद्धांतासाठीच नाही तर समाजाबद्दलच्या त्याच्या सर्व कल्पनांसाठी महत्त्वाची आहे.

सर्वसाधारणपणे, प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत म्हणते की लोक त्यांच्या सामाजिक परस्परसंवादांना जे अर्थ देतात ते जग बनलेले आहे. मीडची सामाजिक जीवनाकडे पाहण्याची पद्धत मुलं कशी वाढतात आणि बदलतात याबद्दल त्याला काय माहिती आहे यावर आधारित होती. १९३४ मध्ये, त्यांनी “मी” (Me) शब्द वापरले आणि लोक सामाजिक जगात कोण आहेत हे शोधण्यासाठी कोणती पावले उचलतात याबद्दल बोलले.

मी (I) आणि मी (Me) संकल्पना : मूल जेव्हा जगात येते तेव्हा त्याला किंवा तिला फक्त “मी (I)” हे माहित असते. त्याच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यावर त्याचा कसा परिणाम होतो. यापलीकडे त्याला किंवा त्याला सामाजिक जगाबद्दल जास्त माहिती नसते. आवेग, मूलभूत मानवी गरजा आणि इच्छा या “मी(I)” ला नियंत्रित करतात. मूल जसजसे मोठे होते तसतसा स्वतःचा “मी (Me)” भाग वाढतो, मुल इतर लोकांबद्दल जाणून घेते की त्यांच्यासाठी हावभाव यांचा अर्थ काय आहे आणि त्यांचा इतर लोकांसाठी काय अर्थ आहे. मी(I) इतर लोकांशी कसा संवाद साधतो आणि मी (I) समाजात कसा राहतो याचा परिणाम म्हणून “मी (Me): वाढतो. एखाद्या व्यक्तीने केलेल्या विशिष्ट कृती आणि हावभावांवर लोक कशा प्रतिक्रिया देतात हे पाहून हे केले जाते. सामाजिक स्व म्हणजे “मी (Me)”. “मी (I)” ही दुसऱ्याबद्दलची आपली पहिली प्रतिक्रिया आहे.

मीड म्हणतो की “मी” शोधण्यापूर्वी एक मूल दोन वेगवेगळ्या टप्प्यांतून जाते. पहिला टप्पा म्हणजे खेळ, जिथे मुले स्वतःला दुसऱ्याच्या जागी कसे ठेवायचे ते शिकतात. दुसरा टप्पा, खेळाचा टप्पा, जेव्हा मूल इतर सर्वांच्या वृत्तीचा स्वीकार करायला शिकते. जेव्हा स्वतःचा पूर्ण विकास होतो. स्वतःला इतरांच्या जागी ठेवण्यास सक्षम होऊन, एखादी व्यक्ति समाजातील संघटित गटांमध्ये काम करण्यास तयार असते.

लुकिंग-ग्लास सेल्फ

- लुकिंग-ग्लास सेल्फ म्हणजे इतर लोक आपल्याला जे सांगतात त्यावर आधारित स्वतःची कल्पना तयार करण्याची प्रक्रिया आहे, जसे आपण समजतो.
 - लुकिंग ग्लास स्वतः तीन भागांनी बनलेला असतो.
- १) आपण इतर लोकांकडे कसे पाहतो याचा विचार करा.
 - २) आपण कसे दिसतो याबद्दल त्यांनी काय विचार केला पाहिजे याचा विचार करा.

३) इतर लोक आपल्याबद्दल काय विचार करतात याची कल्पना केल्यामुळे आपल्याबद्दल काहीतरी अभिमान किंवा लाज वाटणे.

संवादवादी दृष्टीकोन

सामान्यीकृत इतर (जनरललायज्ड अदर)

कारण तो किंवा ती एकाच वेळी वेगवेगळ्या भूमिका करू शकतात. त्याला किंवा तिला अनेक लोकांच्या भूमिका आणि वृत्ती समजतात. संपूर्ण समाजाला एखाद्या गोष्टीबद्दल कसे वाटते याला मीड म्हणतात. “सामान्यीकृत इतर.: सामायिक अर्थ समजून घेऊन, सामान्यीकृत इतर लोकांना समाजाशी जोडलेले ठेवतात. व्यक्ति (“मायक्रो”) आणि संपूर्ण समाज (मॅक्रो) यांच्यातील पूल म्हणून याचा विचार केला जाऊ शकतो.

१९३१ मध्ये जेव्हा मीड मरण पावला तेव्हा विद्यापीठातील त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांची शिकवण मांडू, सेल्फ आणि सोसायटी या पुस्तकात प्रकाशित केली. हर्बर्ट ब्लूमर जो मीडच्या विद्यार्थ्यांपैकी एक होता. त्याने त्याच्या कल्पनांमध्ये भर घातली आणि त्यांना “प्रतीकात्मक संवादवाद” म्हटले.

हा सिद्धांत लोक एकमेकांशी संवाद साधून गोष्टींचा अर्थ कसा काढतात याबद्दल आहे. लोक दिलेल्या परिस्थितीचा प्रतीकात्मक अर्थ म्हणून जे पाहतात त्यावर आधारित कार्य करतात. आमचे परस्परसंवाद हे एकमेकांना समजून घेण्यास मदत करतात. हर्बर्ट ब्लूमरचा सिद्धांत तीन मुख्य कल्पनांवर आधारित आहे, ज्या त्यांनी मांडल्या. – अर्थ, भाषा आणि विचार.

अर्थ –

- अर्थ – बनवणे हा एक सामुदायिक प्रकल्प आहे.”
- अर्थ असा आहे की ज्याची गरज आहे आणि जर असेल तर ते कोण देते ?
- या शब्दाची व्याख्या सांगते की याचा अर्थ विशिष्ट ध्येय किंवा स्थानासाठी योजना आहे. ब्लूमर म्हणतात की लोक कसे वागतात याच्या केंद्रस्थानी अर्थ सिद्धांत आहे.
- लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि आपण त्यांच्याशी कसे वागतो यावरून अर्थ प्राप्त होतो. ही कल्पना सांगते की लोकांना संदेश आणि विधाने कशी समजतात हे महत्त्वाचे आहे.

आपल्यापैकी प्रत्येकजण वेगवेगळ्या गोष्टींना वेगवेगळे अर्थ देतो. वेगवेगळ्या लोकांसाठी वेगवेगळ्या गोष्टींचा वेगळा अर्थ असतो, उदाहरणार्थ, झाडाचा अर्थ वनस्पतीशास्त्रज्ञ, कवी आणि घरगुती माळी यांच्यासाठी काहीतरी वेगळा असेल. “गावात” या शब्दाचा अर्थ असा असू शकतो की काहीतरी हिरवे किंवा काहीतरी कापले जाणे आवश्यक आहे. “गावात” या शब्दाचा अर्थ एखाद्या प्राण्याला निवारा किंवा अन्न असू शकतो. आता जेव्हा चिन्हांचा विचार केला जातो, तेव्हा त्यांचा अर्थ काय आहे यावर किती लोक सहमत आहेत यावर देखील अवलंबून असतात.

भाषा

- भाषा : “मानवी समाजासाठी प्रतीकात्मक नामकरण”
- भाषा लोकांना त्यांचा अर्थ काय आहे याबद्दल बोलण्यासाठी चिन्हे वापरण्याचा मार्ग देते.

- मीडला वाटले की एखाद्या गोष्टीला नाव दिल्याने त्याचा अर्थ होतो, याचे उदाहरण म्हणून मी माझ्या कुत्र्याचे नाव ल्युसिफर देऊ शकतो. या नावाचा अर्थ “सैतान” असा होतो. कारण कुत्रा अतिशय क्षुद्र आहे किंवा लोकांना नेहमी चावतो.
- सोप्या भाषेत, हे तत्त्व सांगते की जेव्हा आपण एकेमेकांशी बोलतो तेव्हा अर्थ किंवा नावे शोधण्यासाठी आपण प्रतीकात्मक संवाद वापरतो आणि नंतर आपल्याला जे आढळले त्याबद्दल बोलण्यासाठी आपण प्रवचन वापरतो, जो मौखिक संवाद आहे.
- भाषा म्हणजे जिथून अर्थ येतो.
- जीवनातील प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ काहीतरी वेगळा असतो.
- सर्व गोष्टींना, लोकांना आणि अमूर्त कल्पनांना नावे देण्यात आली आहेत.
- अर्थ कधीच जन्मजात नसतो.
- आपली भाषा बोलले जाणारे शब्द, लिखित शब्द आणि चित्रांनी बनलेली असते.
- प्रत्येक शब्दाचा किंवा चित्राचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीसाठी काहीतरी वेगळा असतो.
- प्रत्येक व्यक्ती कशा प्रकारे बोलते यावर इतर लोक प्रभाव टाकतात.

विचार

- विचार : “चिन्हे आणि त्यांचे अर्थ”
- भाषा हा विचारांचा पाया आहे. संभाषणादरम्यान, तुमचे मन इतर व्यक्तींच्या शब्दांचा अर्थ लावता येईल अशा वेगवेगळ्या मार्गांनी कल्पना करते किंवा विचार करते.
- याचा अर्थ असा की जेव्हा तुम्ही एखाद्याला काही म्हणता तेव्हा तुमचे मन तुम्हाला पुढे काय म्हणायचे आहे याकडे थेट जाते.
- मीड म्हणतात, “माइंडिंग म्हणजे दोन सेकंदांचा विलामाब ज्या दरम्यान लोक त्यांच्या पुढील हालचालीचा सराव करतात आणि इतरांची प्रतिक्रिया कशी असेल याचा अंदाज घेण्याचा प्रयत्न करतात.”
- मीड म्हणतात, “जेव्हा गोष्टी कठीण असतात तेव्हा काय चालले आहे हे शोधण्यासाठी आपण नैसर्गिकरित्या स्वतःशी बोलतो.
- तुम्ही काही करण्यापूर्वी किंवा काही बोलण्यापूर्वी तुम्ही काय विचार करता ते तुमचा विचार आहे. हे सर्व वेळ करतो आणि ते लक्षातही येत नाही. आपल्यासाठी शब्दांचा अर्थ काय आहे हे ठरविणे आपल्यावर अवलंबून आहे.
- माणसं विचार करायला लावलेल्या मनाने जन्माला येतात. हे मन प्रत्येकाला आपल्या भाषेतील प्रतीकांचा अर्थ काय आहे हे समजू देते.

ब्लूमर, मीडचे अनुसरण करत, म्हणाले की लोक फक्त एकमेकांच्या कृतींवर प्रतिक्रिया देत नाहीत; त्याऐवजी ते एकमेकांच्या क्रियांचा अर्थ लावतात किंवा परिभाषित करतात.

४ब.३ सारांश

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला शिक्षणाचा विचार कसा करावा हे दाखवतात. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन प्रमुख मार्ग आहेत. संरचनात्मक कार्यवाद, संघर्षवादी आणि प्रतिकात्मक संवादवाद. कार्यवादी विचार करतात की शिक्षण हा समाजाचा एक महत्वाचा भाग आहे जो स्पष्ट आणि लपलेले दोन्ही उद्देश पूर्ण करतो. कार्यवादी विचार करतात की शिक्षण हे समाजातील त्यांच्या भविष्यातील भूमिका किंवा कार्यासाठी तयार करून समाजाच्या गरजा पूर्ण करते.

४ब.४ प्रश्न

- परस्परवादी दृष्टीकोनातून शिक्षणावर एक संक्षिप्त नोंद लिहा.

४ब.५ संदर्भ

- M. S. Gore – Sociology of Education : a unique perspective on schools
- Singhs, y. K. (2008) Sociological Foundation of Education. new Delhi : A. P. हा Publishing Corporation
- Bllantine, J. H. (2011) the Sociology of Education a Systematic Analysis. New Jersey : Prentice Hall Inc

शिक्षणावर समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन – उदारमतवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

- ५अ.० उद्दिष्टे
- ५अ.१ प्रस्तावना
- ५अ.२ उदारमतवाद म्हणजे काय ?
- ५अ.३ उदारमतवाद आणि शिक्षण
- ५अ.४ सारांश
- ५अ.५ प्रश्न
- ५अ.६ संदर्भ

५अ.० उद्दिष्टे

- १) उदारमतवादाची संकल्पना समजून घेणे.
 - २) विद्यार्थ्यांना शिक्षणातील उदारमतवादी दृष्टीकोनाची ओळख करून देणे.
-

५अ.१ प्रस्तावना

उदारमतवादाच्या संकल्पनेचा शैक्षणिक क्षेत्रातील समकालीन कार्यावर व्यापक प्रभाव आहे. प्रभावाची ही व्यापकता लक्षात घेता, हे आश्चर्यकारक नाही की उदारमतवादाचा वापर अनेक प्रकारच्या सेवेत केला जाऊ शकतो – ज्यापैकी बऱ्याच एकमेकांशी विरोधाभास दर्शवितात.

सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील काही दृष्टीकोन उदारमतवादाइतके सक्षम आहेत. अनेकदा अतुलनीय वाटणारे अनेक अजेंडा त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये उदारमतवादाला मार्गदर्शक म्हणून घोषित करतात. दृष्टीकोनांच्या या समृद्ध विविधतेमुळे कदाचित उदारमतवाद हा समकालीन सामाजिक संस्थांच्या कार्यप्रणाली आणि संभाषणांमध्ये एक प्रबळ दृष्टीकोन बनला आहे की आश्चर्याची गोष्ट नाही की, शिक्षण या पॅटर्नमधून खंडित नाही, कारण शैक्षणिक व्यवस्था आणि जबाबदाऱ्यांच्या अनेक वादांमध्ये उदारमतवादाचा प्रभाव जाणवतो.

५अ.२ उदारमतवाद म्हणजे काय ?

उदारमतवाद ही सध्याच्या पाश्चात्य जगाची प्रबळ विचारधारा आहे. इंग्लंड, पश्चिम युरोप आणि अमेरिकेचा गेल्या ३०० वर्षांचा इतिहास उदारमतवादी विचारांच्या उत्क्रांती आणि विकासाशी निगडित आहे. युरोपमधील पुनर्जागरण आणि सुधारणेच्या वेळी उदयास आलेल्या मताच्या वातावरणाची परिणती उत्पादन म्हणजे उदारमतवाद. एक विचारधारा

आणि जीवनपद्धती म्हणून, “त्याने वाढत्या मध्यमवर्गाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय आकांक्षा प्रतिबिंबित केल्या, जो नंतर भांडवलदार वर्ग बनला.” सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात सरंजामशाही व्यवस्थेला तडा जात असताना, त्याच्या जागी एक नवीन राजकीय व्यवस्था निर्माण होत होती.

इंग्लंड आणि युरोपमध्ये निरंकुश राष्ट्र-राज्याच्या स्थापनेने एका प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थेला जन्म दिला, ज्यामध्ये राजाचा अधिकार निरंकुश होता. उदारमतवादाची सुरुवात ही श्रेणीबद्ध आणि विशेषाधिकार प्राप्त अधिकार आणि राजेशाहीचा निषेध होता – एक निषेध ज्यामध्ये जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचा समावेश होता. निषेधाचा मुख्य नारा होता – “स्वातंत्र्य” – तर्काने संपन्न माणूस म्हणून त्याच्या सर्व क्षमता विकसित करण्याच्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याबरोबरचा लहरी आणि अनियंत्रितपणे वागू शकणाऱ्या प्रत्येक प्राधिकरणापासून स्वातंत्र्य. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आणि राज्याच्या अधिकाराला आव्हान देण्यासाठी, उदारमतवादाने जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मागणी केली. बौद्धिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक इ.

उदारमतवादाच्या इतिहासात पात्रता किंवा खरच विशिष्ट लक्ष न देता अपरिहार्यपणे युरोपियन प्रबोधन आणि त्यानंतरच्या राजकीय क्रांतीचा कालावधी आणि थॉमससारख्या वैविध्यपूर्ण विचारवंतांच्या कार्याचा काळजीपूर्वक विचार करणे समाविष्ट आहे. उदा. हॉब्स, जॉनलॉक, अँडम स्मिथ, मॉन्टेन्स्क्यु, जॉन स्टुअर्ट मील, इमॅन्युएल कांट आणि इतर अनेक. या ऐतिहासिक क्षणांनी आणि विचारवंतांनी उदारमतवादाला समकालीन संदर्भातील वाचन बद्धतेत साचेबद्ध केले.

राजकीय आणि नैतिक तत्त्वज्ञान म्हणून उदारमतवाद दोन मुख्य तत्वांवर केंद्रित आहे – व्यक्तिवाद आणि स्वातंत्र्य. सर्वप्रथम, उदारमतवाद व्यक्तीला समाजाच्या केंद्रस्थानी ठेवतो आणि असा युक्तिवाद करतो की सर्वोच्च मूल्याची सामाजिक व्यवस्था ही व्यक्तीभोवती बांधलेली असते. दुसरे म्हणजे, समाजाचा हेतू हा आहे की, व्यक्तींना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचू देणे जसे त्यांना हवे असेल आणि हे करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे व्यक्तीला शक्य तितके स्वातंत्र्य देणे. ही दोन प्रमुख तत्वे उदारमतवादाचे विविध घटक ज्या पायावर उगवतात ती तत्वे मानली जातात.

उदारमतवादाची तत्वे पुढीलप्रमाणे :

सामाजिक :

- १) उदारमतवाद सर्व कृत्रिम दबावांना तसेच वैयक्तिक स्वातंत्र्यावरील नियमांना विरोध करतो.
- २) ज्या परंपरा आणि संस्था कालबाह्य होत आहेत त्यांचा समृद्धी आणि विकासात आपला काहीही संबंध नाही असा उदारमतवादाचा विश्वास आहे.

आर्थिक :

- १) आर्थिक क्षेत्रात उदारमतवाद मुक्त व्यापार आणि उत्पादनास समर्थन देतो.
- २) आयात आणि निर्यातीवरील कोणत्याही निर्बंधाला तो जीरदार विरोध करतो.

राजकीय :

- १) उदारमतवादाने माणसाच्या स्वातंत्र्यात राज्याच्या हस्तक्षेपाच्या संपूर्ण निर्बंधाचा पुरस्कार केला आहे.
- २) तो कायद्यासमोरील समानतेच्या बाजूचा आवाज आहे.
- ३) तो विचार अक्रान्ति अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो.
- ४) तो धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन करतो.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) उदारमतवादाचा प्रतंभ यावर टीप लिहा.

५अ.३ उदारमतवाद आणि शिक्षण

परंपरेच्या समृद्ध आणि गुंतागुंतीच्या इतिहासाच्या अनुषंगाने, उदारमतवादाची बहुतेक सामान्य समाज सध्या अनेक रूपांमध्ये अस्तित्वात आहे. कारण ती समानता आणि स्वातंत्र्याचा केंद्रीय उद्दिष्टांसह दुहेरी व्यवसाय म्हणून ओळखतात. असे त्याचे वर्णन करणे आवश्यक नसले तरी, या दोन सिद्धांतांना उदारमतवादाच्या विविध प्रजातींनी प्राधान्य दिले आहे आणि त्यांचा पाठपुरावा केला आहे, जसे की शिक्षणातील उदारमतवादाचे आयोजन सामान्यतः जोडप्यांपैकी एकाला आवाहन करून आयोजित केले जाऊ शकते. स्वातंत्र्य आणि समानता या दोन्हीवरील या फोकसच्या आधारावर राजकीय सत्तेची वैधता आणि समाजातील प्रगतीच्या सेवेमध्ये सापेक्ष स्थिरतेच्या नैतिक संघटना विषयक प्रश्नांकडे लक्ष दिले जाते.

समानतेच्या प्रश्नांसह उदारमतवादाच्या मतप्रवाह शिक्षणाच्या चर्चेवर वर्चस्व गाजवत आहे, कारण ती संस्था, गेल्या अर्ध्या शतकात, सामाजिक वातावरणातील संसाधने आणि फायद्यांच्या तुलनेत अधिक स्पष्टपणे स्पर्धात्मक माहिती स्रोत बनली आहे. जरी पूर्वीच्या युगात किंवा गैर-पश्चार्थ दृष्टीकोनांनी समानता आणि शिक्षणाचे अनेक खुले प्रश्न उपस्थित केले असले तरी, हे सांगणे उचित आहे की समकालीन पाश्चात्य परिप्रेक्ष्यांमध्ये शैक्षणिक अनुभवांच्या प्रवेशामध्ये आणि गुणवत्तेमध्ये समानरित्या शिक्षण घेण्याची मागणी केली जाते.

शिक्षणामध्ये समानतेच्या अत्यावश्यक मूल्याबाबत हा सर्वसाधारण करार असूनही काही वाद कायम आहेत. हे मतभेद प्राप्त होते की नाही या संदर्भात चर्चा करणे. शिक्षणामध्ये समानतेची संकल्पना रूढ करण्याच्या या मार्गाच्या समृद्धतेमध्ये, काही मोठे श्रेणी गट उदयास येतात : म्हणजे शिक्षणातील समानतेची संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी प्राधान्य मानक म्हणून हक्क, परिणाम संधी किंवा पर्याप्ततेवर लक्ष केंद्रित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट बनते.

शिक्षणावरील समानतेसाठी खूप उदारमतवादी युक्तिवाद स्पष्ट सहसा वापरली जाते. प्रत्येक नागरिकाला शिक्षणाचा अधिकार असू शकतो ही कल्पना एक शक्तिशाली आणि तुलनेने समकालीन कल्पना आहे, जी सध्या शिक्षणाचे परीक्षण करणाऱ्यांना आश्चर्यकारक वाटेल. १८ व्या शतकापासून उदारमतवादाच्या उद्याच्या अनुषंगाने, शिक्षणाच्या अधिकाराची कल्पना इतकी लोकप्रिय आहे की, अशा एका वेळेची कल्पना करणे कठीण आहे की ज्या

काळात त्या अधिकाराची घोषणा अप्रचलित झाली नसती. असे असले तरी विविध व्यक्तींद्वारे समानतेने आयोजित केलेल्या शिक्षणाच्या अधिकाराचा व्यापक दावा, शैक्षणिक विचारांमध्ये तुलनेने नवीन जोड देऊ करत आहे.

अर्थात, शिक्षणाच्या आदिकारात नेमके काय समाविष्ट केले जाऊ शकते यावरील युक्तिवाद शिक्षणातील उदारमतवादासाठी लक्षवेधी आव्हाने उपस्थित करतात. शिक्षणाचा अधिकार नेमका काय आहे ? शिक्षणाच्या अधिकाराचा अर्थ असा असावा का, की शैक्षणिक पद्धती आणि धोरणे एखाद्यात परिस्थितीचे बाह्य घटक आणि परिस्थिती कमी करतात ? समानतेचा उदारमतवादी दृष्टीकोन शिक्षणामधील अधिकारांच्या भाषेला छेदत असताना समजून घेण्याचे आणि शोधले जाऊ शकतात असे अनेक मार्ग आहेत.

यामुळे, समानतेचे उदारमतवादी विचार असे सुचवू शकतात की सर्व व्यक्तींना शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. हा युक्तिवाद मानवी हक्कांच्या सर्वाभौमिक घोषणेच्या अनुच्छेद २६ मध्ये पूर्णरित्या प्रस्तुत केला जाऊ शकतो. “प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार आहे.” या दृष्टीकोनातून इतर गोष्टींबरोबरच, एखाद्याचे राष्ट्रीयत्व, वंश, लिंग, (अपंग) स्थिती किंवा ओळख यामुळे शिक्षणाचा अधिकार मर्यादित असू नये. एखाद्याला त्यांच्या समवयस्कांच्या प्रमाणेच समान दर्जाच्या शैक्षणिक संसाधनांचे किंवा शैक्षणिक अनुभवांचे समान वाटप उपभोगण्याचा अधिकार आहे.

शिक्षणाच्या समान हक्काचा हा मुद्दा शिक्षांच्या अधिक पायाभूत स्तरांवर लागू करण्यासाठी सर्वात परिणामकारकरित्या नियामक आहे, जसे की प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार शिक्षित होण्याची हमी म्हणून अधिनियम केला जातो. त्याचा वेळी तो समान अधिकाराचा दावा बनतो. उच्च शिक्षणात प्रवेश मिळण्याची हमी म्हणून कायदा केला जातो, ज्याचे वाटप काही गुणवंत भूतकाळातील काही गुणवंत कामगिरीच्या प्रदर्शनाच्या आधारावर, शैक्षणिक संधीसाठी केले जाते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाचा अधिकार म्हणजे काय ?

५अ.४ सारांश

उदारमतवादाची सर्वात केंद्रीय उद्दिष्टे सुरक्षित करण्याच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या शिक्षणाच्या दृष्टीकोनाशी संबंधित, शिक्षणावरील समानता या किंवा इतर परिणामांनुसार आयोजित केली जावी असा उदारमतवादाचा दृष्टीकोन आहे. हे संभाव्य परिणाम मोठ्या परिघात पसरलेले आहेत आणि त्यांच्या समर्थनासाठी हक्कांच्या भाषेच्या बाजूने युक्तिवाद केला जाऊ शकतो. ज्यामध्ये ते सामाजिक एकीकरण, राजकीय मताधिकार किंवा बरेच काही सध्या करू शकतात. राजकीय किंवा सामाजिक समानता हा शैक्षणिक प्रकल्पाचा परिणाम असू शकतो, परंतु समानतेच्या आधारावर इतर विविध परिणामांचाही दावा केला जातो आणि त्यांचा बचाव केला जातो.

२१ व्या शतकातील शिक्षणाच्या सापेक्ष उदारमतवादामध्ये विविध परिस्थितींचा समावेश आहे. नजीकच्या भविष्यात ही वस्तुस्थिती बदलण्याची शक्यता नाही कारण

उदारमतवादाने शिक्षणाच्या मूल्याविषयीच्या बहुतेक लोकप्रिय समजांना अनुसरले आहे आणि सूक्ष्म शैक्षणिक युक्तिवादांना पुढे जाण्यासाठी वैचारिक साधनांचा समृद्ध संच देखील प्रदान केला आहे.

५अ.५ प्रश्न

- १) 'स्वातंत्र्य' या कल्पनेचा अर्थ शैक्षणिक उपक्रमात काय होतो ?
- २) जगातील प्रत्येकाला शिक्षणाची समान संधी आहे का ? का ?

५अ.६ संदर्भ

- १) अँडरसन, ई. (2007), शिक्षणात वाजवी संधी : लोकशाही समानतेचा दृष्टीकोन. नीतिशास्त्र, 117 (4), 595-622.
- २) Brighouse, H., & Swift, A. (2003). शिक्षण सिद्धांतामध्ये उदारमतवादाचे रक्षण करणे. जर्नल ऑफ एज्युकेशन पॉलिसी, 18(4), 355-373.
- ३) Fawcett, E. (2014). उदारमतवाद : कल्पनेचे जीवन. प्रिन्स्टन, NJ : प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- ४) जोनाथन, आर. (1997). भ्रामक स्वातंत्र्य : उदारमतवाद, शिक्षण आणि बाजार, चिंचेस्टर, यूके : विली.
- ५) थॉम्पसन, डब्ल्यू (2017). शिक्षणात उदारमतवाद ऑक्सफर्ड रिसर्च एनसायक्लोपीडिया ऑफ एज्युकेशन.

संघर्षवादी सिद्धांत

घटक रचना :

- ५ब.० उद्दिष्टे
- ५ब.१ प्रस्तावना
- ५ब.२ शिक्षणावरील संघर्षवादी सिद्धांत
- ५ब.३ संघर्षवादी सिद्धांताचे तोटे
- ५ब.४ प्रश्न
- ५ब.५ संदर्भ आणि पुढील वाचन

५ब.० उद्दिष्टे

- शिक्षणावरील संघर्ष सिद्धांताची ओळख करून देणे.
- समाजातील शिक्षणाशी निगडित संघर्षवादी सिद्धांताची चौकशी करणे.

५ब.१ प्रस्तावना

संरचनावादी दृष्टीकोनाविरुद्ध संघर्ष सिद्धांत दृष्टीकोन असे म्हणते की समाज वेगवेगळ्या ध्येयांसह, जीवनात पुढे जाण्याचे वेगवेगळे मार्ग आणि भिन्न सामाजिक पुरस्कारांसह अनेक भिन्न सामाजिक गटांनी बनलेले आहे. या दृष्टीकोनातून, समाजातील बहुतेक संबंध शोषण, अत्याचार, वर्चस्व आणि अधीनता यावर आधारित आहेत. कार्ल मार्क्स हे एक महान जर्मन विचारवंत आणि राजकीय कार्यकर्ते होते जे १८१८ ते १८८३ पर्यंत जगले. सामाजिक संघर्षावर लक्ष केंद्रित करणारे अनेक सिद्धांत त्यांच्या कल्पनांमध्ये आहेत. मार्क्सवादी संघर्षाचा दृष्टीकोन इतिहासाचा भौतिकवादी दृष्टीकोन, विश्लेषणाची द्वंद्वात्मक पद्धत, विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेचा एक चिकित्सक दृष्टीकोन आणि क्रांतीचा राजकीय कार्यक्रम किंवा अगदी कमीत कमी सुधारणा यावर भर देतो. संघर्षवादी सिद्धांत वर्ग संघर्षासारख्या शक्तीमधील फरकांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि सामान्यतः बऱ्याच काळापासून चालू असलेल्या किंवा भूतकाळातील सर्वात लोकप्रिय असलेल्या विचारधारांची तुलना करतात. संघर्ष सिद्धांत बहुतेकदा मार्क्सवादाशी जोडला जातो. परंतु कार्यात्माकता आणि सकारात्मकतावादाची प्रतिक्रिया म्हणून ते चिकित्सक सिद्धांत, स्त्रीवादी सिद्धांत, केअर सिद्धांत, उत्तर आधुनिक सिद्धांत, उत्तर संरचनावादी सिद्धांत, उत्तर वसाहतवादी सिद्धांत आणि इतर अनेक दृष्टीकोनांशी देखील जोडले जाऊ शकते. मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) सारख्या काही संघर्ष सिद्धांतकारांना असे वाटते की शिक्षण हे राज्य नियंत्रित करते आणि

शक्तिशाली लोक त्या राज्यास नियंत्रित करतात आणि त्याचा उद्देश विद्यमान असमानता राखणे आणि प्रबळ गटाला कायम ठेवण्यासाठी कार्य करणाऱ्या स्वीकार्य कल्पनांना वैध करणे हा आहे. शक्ती, कॉनेल आणि व्हाईट म्हणतात की, शिक्षण प्रणाली समाजात कोणाला विशेषाधिकार आहेत हे ठरवण्याइतकेच ते लोकांना गोष्टी शिकवण्याबद्दल आहे.

५ब.२ शिक्षणावरील संघर्षवादी सिद्धांत

शिक्षण खालच्या वर्गातील मुलांना खालच्या वर्गातील प्रौढ बनवून यथास्थिती राखते. मॅक्लिओड असा दावा करतात की शिक्षक खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना खालच्या “ट्रॅक” किंवा श्रेणी मध्ये ठेवतात कारण त्यांना मध्यम आणि उच्च वर्गातील मुलांपेक्षा शाळेत जाण्यापूर्वी भाषा, चिकित्सक विचार आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्याच्या कमी संधी होत्या. खालच्या श्रेणीमध्ये, खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना अनुरूपतेवर जोर देऊन आणि स्वायत्तता, उच्च विचारसरणी आणि आत्मा-अभिव्यक्ती यावरील नियमांचे पालन करून ब्लू-कॉलर रोजगारासाठी प्रशिक्षित केले जाते. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की जरी खाजगी शाळा महाग आहेत आणि उच्च वर्गासाठी राखीव आहेत, महानगरपालिकेच्या शाळा, विशेषतः गरिबांना सेवा देणाऱ्या, कमी निधी, कमी कर्मचारी आणि खराब होत आहेत. शाळांचा वापर एका गटाला दुसऱ्या गटावर सक्षम करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो, कारण विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकणे आवश्यक आहे, जे इंग्रजी भाषिकांचे इंग्रजी नसलेल्यांवर प्रभुत्व असल्याचे सुनिश्चित करते. प्रबळ गटाने इतर वर्गांना वगळून मध्यमवर्गीय विश्वास आणि उद्दिष्टे यांच्याशी दीर्घकाळ शिक्षणाचा संबंध जोडला आहे. अनेक शिक्षकांना अशी अपेक्षा असते की विद्यार्थ्यांना घरी मध्यमवर्गीय अनुभव मिळतील, परंतु काही तरुणांना तसे नसते.

त्यांच्या बऱ्याचदा एकल-पालकांच्या घरात, काही मुलांना शाळेतून कामात मदत करणे आवश्यक असते. कौटुंबिक कर्तव्यांमुळे त्यांना त्यांच्या असाइनमेंट करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या ग्रेडवर परिणाम होतो. जेव्हा शिक्षकांनी दैनंदिन अभ्यासाची औपचारिकता शिथिल केली आणि विद्यार्थ्यांच्या पसंतीच्या कार्यपद्धतींचा अभ्यासक्रमात समावेश केला, तेव्हा त्यांनी विद्यार्थ्यांची ताकद शोधून काढली जी त्यांनी यापूर्वी लक्षात घेतली नव्हती. बहुतेक शिक्षक राज्य-मान्य अभ्यासक्रमाचे पालन करतात, जे ज्ञान परिभाषित करते. अनेक विद्यार्थ्यांना हे ज्ञान निरुपयोगी वाटते.

विल्सन आणि विन यांच्या मते, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाचा त्यांच्या करिअरच्या संभाव्यतेशी फारसा संबंध नाही हे समजते. या मुलांची शाळाविरोधी वृत्ती अनेकदा त्यांच्या खऱ्या हितसंबंधामुळे उद्भवते. सार्जेंटचा असा विश्वास आहे की श्रमिक वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी, यशासाठी प्रयत्न करणे आणि शाळेतील मध्यमवर्गीय मूल्ये आत्मसात करणे हे त्यांचे कनिष्ठ सामाजिक स्थान स्वीकारण्यासारखेच आहे. फिट्झगेराल्ड सांगतात की गरीब विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक क्षमता किंवा शिकण्याची इच्छा लक्षात न घेता यश मिळण्याची शक्यता कमी असते. तथापि, मध्यम आणि उच्च वर्गातील मुले सहजपणे त्यांची सामाजिक स्थिती राखू शकतात. श्रीमंत लोक संघराज्य सरकारद्वारे अनुदानित “स्वतंत्र” खाजगी शाळांमध्ये “चांगल्या शिक्षणासाठी” पैसे देऊ शकतात. श्रीमंत मुलांना या “चांगल्या शिक्षणाचा” फायदा होतो. हे उच्चभ्रू विशेषाधिकार आणि संपत्ती सुनिश्चित करते. संघर्ष

सिद्धांतकारांना असे वाटते की सामाजिक पुनरुत्पादन होत राहते कारण प्रबळ गट विचारसरणी शाळांमध्ये शिकवली जाते. शिक्षणामुळे सर्वांना श्रीमंत होण्यास आणि चांगली नोकरी मिळण्यास मदत होऊ शकते हा विचार ते कायम ठेवतात. मिथक म्हणते की हे ध्येय गाठण्यात अयशस्वी होणे ही गुंतलेल्या लोकांची चूक आहे. राईट म्हणतात, “त्यांच्या स्वतःच्या समस्या मोठ्या सामाजिक समस्यांचा भाग आहेत हे पाहण्यापासून दंतकथा त्यांना ठेवते.” खोटे बोलणे इतके चांगले कार्य करते की अनेक पालक त्यांच्या मुलांना आयुष्यात त्यांच्यापेक्षा चांगल्या संधी मिळतील या आशेने वर्षानुवर्षे भयानक नोकऱ्या करतात. या गरीब लोकांना समाजाकडून खोटे बोलावले जात आहे. लोकांनी त्यांना सांगितले आहे की शाळेत जाण्याने प्रत्येकजण समान होतो. परंतु शाळा हे दर्शवितात की समाजाला स्थिती आणि शक्ती फरक ठेवायचा आहे.

५ब.३ संघर्षवादी सिद्धांताचे तोटे

या दृष्टीकोनावर निश्चयवादी. निराशावादी आणि व्यक्तींना त्यांची परिस्थिती सुधारण्याची क्षमता नाकारल्याबद्दल टीका केली गेली आहे.

हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की, हे फक्त एक मॉडेल आहे जे वास्तविक जगाचा एक महत्वाचा भाग दर्शवते.

५ब.४ प्रश्न

- शिक्षणावरील संघर्ष सिद्धांताचे तपशीलवार वर्णन करा.

५ब.५ संदर्भ

- M. Francis Abraham, Modern Sociological Theory and Introduction, Oxford University Press, 2008
- Jeanne H. Ballantine and Joan Z. Spad (9Ed) Schools and Society : A sociological approach to education, 3rd Edition, sage publications India Pvt. Ltd. 2008
- <http://web.grinnell.edu/courses/soc/s00/soc111-01/IntroTheories/conflict.html>
- <http://www.criminology.fsu.edu/crimtheory/conflict.html>
- http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Conflict_theory
- <http://family.jrank.org/pages/1679/Symbolic-Interactionism.html>

मूलगामी दृष्टीकोन – डी-स्कूलिंग सोसायटी (इव्हान इलिच)

घटक रचना :

- ६अ.० उद्दिष्टे
- ६अ.१ प्रस्तावना
- ६अ.२ इव्हान इलिचचे चरित्र
- ६अ.३ डी-स्कूलिंग सोसायटी समजून घेणे
- ६अ.४ विविध लेखकांद्वारे डी-स्कूलिंग बदल चर्चा
- ६अ.५ सारांश
- ६अ.६ प्रश्न
- ६अ.७ संदर्भ

६अ.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) इव्हान इलिच, डी-स्कूलिंग सोसायटीचे कार्य समजून घेण्यासाठी
- २) शिक्षण प्रणालीसाठी उपाय समजून घेण्यासाठी डी-स्कूलिंगद्वारे ऑफर करतो.

६अ.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणात आपण डी-स्कूलिंग सोसायटीबद्दल इव्हान इलिचच्या महत्त्वपूर्ण कार्याबद्दल जाणून घेऊ. आजही हा मजकूर सध्याच्या परिस्थितीशी अत्यंत सुसंगत असल्याने आपण त्याबद्दल शिकत आहोत. शिक्षणाचे देखील हा धडा तुम्हाला एक विद्यार्थी म्हणून विचार करायला लावेल आणि आत्मपरीक्षण करायला लावेल आणि संपूर्णपणे शिक्षणाबाबतच्या तुमच्या अनुभवांबद्दल शिकणारा म्हणून हा धडा तुम्हाला मदत करेल, शिक्षण प्रणालीचा विकास आणि समालोचन किंवा वेगळ्या परिणामातून पाहणे. या प्रकरणाची रचना अशी आहे की आपण इव्हान इलिच यांच्या चरित्राबद्दल शिकू, त्यानंतर त्यांचे कार्य आणि नंतर त्याची सध्याच्या शिक्षण पद्धतीशी तुलना करा. हा धडा होईल चर्चेला वाव द्या जसे की विद्यार्थी किती वर्षे घालवतो ते शालेली शिक्षण योग्य आहे का ? खरच उर्जा, संसाधने यांसारख्या बाबतीत मुले आणि पालकांद्वारे गुंतवणुकीच्या प्रकारची किंमत असते वेळ, पैसा ? हा धडा तुम्हाला या धर्तीवर करायला लावेल.

६अ.२ इव्हान इलिचचे चरित्र ((BIOGRAPHY OF VAN IVAN ILLICH)

मूलगामी दृष्टीकोन –
डी-स्कूलिंग सोसायटी
(इव्हान इलिच)

इव्हान इलिच हे ऑस्ट्रियन तत्वज्ञानी आणि कॅथोलिक धर्मगुरू होते ज्यांचा जन्म ४ सप्टेंबर १९२६ रोजी व्हिएन्ना येथे झाला होता. २ डिसेंबर २००२ रोजी ब्रेमेन, जर्मनी येथे त्यांचे निधन झाले. मूलगामी वादविवाद (वितर्क) वरील त्यांच्या कार्यासाठी ओळखले जाते, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की अनेक समकालीन सामाजिक प्रणाली आणि तांत्रिक प्रगती व्यतिरिक्त संशयास्पद केला की अनेक समकालीन सामाजिक प्रणाली आणि तांत्रिक प्रगती व्यातीर्क संशयास्पद तोटे होतात. लोकांची स्वायत्त, स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा कमी करणे, त्यांनी संस्थात्मक निर्मित कसे केले याकडे लक्ष वेधले तसेच त्यांनी सामुहिक शैक्षणिक प्रणाली आणि समकालीन दोन्ही जीवनातील मुख्य पैलूंचे नियमन वैद्यकीय आस्थापना करते.

६अ.३ मूलगामी दृष्टीकोन (REDICAL PERSPECTIVES)

प्रकरणाच्या शीर्षकामध्ये मूलगामी दृष्टीकोन हा शब्द वापरला असल्याने आपण याचा अर्थ जाणून घेऊया, प्रथम मूलगामी केंब्रिज शब्दकोशानुसार रॅडिकल म्हणजे काहीतरी करणे किंवा त्यावर विश्वास ठेवणे जे समाजाच्या संरचनेत, सामाजिक राजकीय परिस्थितीत बदल घडवून आणणारे आहे. जर्मन, स्टीव्हन (२००७) लक्षात घ्या की मूलगामी चळवळीचा प्रभाव पूर्ण, मजबूत आणि आहे.

यात जुन्या पद्धतीशी काही प्रमाणात संघर्ष देखील होतो.

६अ.४ डी-स्कूलिंग सोसायटी (DE-SCHOOLING SOCIETY)

डी-स्कूलिंग सोसायटी हे पुस्तक १९७१ मध्ये प्रकाशित झाले, ते सर्वात प्रसिद्ध आहे. इलिचचे महत्वाचे कार्य जे शिक्षण आणि शालेय शिक्षणाविषयी चर्चा करते. इलिचचे शाळा पहिल्या वास्तविक शिक्षणापेक्षा उपभोगतावाद आणि अधिकाराच्या अधीन राहण्याचे स्थान म्हणून च्यासाठी त्याच्या वास्तविक शिक्षणाची जागा संस्थात्मक शिडीवर जाण्याच्या प्रक्रियेने घेतली आणि अधिक उपयुक्त नसलेली प्रमाणपत्रे मिळवणे. इलिच यांनी तत्वज्ञानातील त्याच्या पार्श्वभूमीवर विश्वास ठेवला आणि इतिहास तसेच त्यांचा अनेक वर्षांचा अध्यापनाचा अनुभव डी-स्कूलिंग या त्यांच्या कार्याचा समाज विकास करण्यासाठी इलिचचा असा विश्वास होता की सार्वत्रिक शालेय शिक्षण अनिवार्य करण्याऐवजी ते अधिक चांगले होईल. नेटवर्कद्वारे माहिती आणि कौशल्ये सामायिक केलेली शिकण्याचे मॉडेल अनौपचारिक आणि ऐच्छिक चकमकी (ब्रिटानिका) स्वीकारले आहे.

संस्थात्मक शिक्षण (Institutionalized Education)

शालेय शिक्षणाच्या उलट संस्थात्मक शिक्षण मनाला विसंबून राहण्यापासून परावृत्त करते. एखाद्याचे स्वतःचे ज्ञान आणि एखाद्याला जीवनात प्रगती करण्यासाठी व्यवस्थेवर अधिक अवलंबून बनवते. इलिच म्हणतात की शिक्षण हा स्वतःला सुधारण्यासाठी बौद्धिक प्रयत्न अधिक ज्ञानाचा आधार घेणे असावा. इलिच या औपचारिकतेशी आम्ही मनापासून सहमत

आहोत. शाळांमधून शिक्षण संस्थात्मक केले जाते. अगदी दोन वर्षांखालील लहान मुलासह, अनोळखी व्यक्ती, ओळखीचे किंवा कुटुंबातील सदस्य, आम्हाला अधूनमधून ताजे सापडते आणि असामान्य गोष्टी म्हणून औपचारिक शैक्षणिक सेटिंग्जमध्ये सर्व शिकवणे आणि शिकणे आवश्यक नाही. बस ट्रेन किंवा मेट्रोने कुठेही जाताना आपण रस्त्यावर आणि रस्त्यावर अभ्यास पासून करतो. लोक कुठे ही शिकू शकतात याची कोणतीही उच्च मर्यादा नाही, शिकणे शालेपुरते मैदान मर्यादित नसावे. आमचा असा विश्वास आहे की स्वतःहून वेगळे असलेल्या इतरांसोबत शिकणे खूप जास्त प्राप्त माहिती समृद्ध आणि विस्तृत करते.

शिक्षण म्हणजे एखाद्याच्या संपूर्ण अस्तित्वाला शिक्षित करणे, केवळ त्यांचे मन नाही. डीस्कूलिंग शिक्षण विषयी इलिचचा असा विश्वास आहे की शिक्षणामुळे नागरिकांचे नुकसान होते. स्वातंत्र्य आणि दंतकथा कायम ठेवते. केवळ शिक्षण आणि शाळांद्वारे प्रदान केलेल्या पदव्या विद्यार्थ्यांना प्रदान करू शकतात. ते मोल करतात. पदवी आणि प्रमाणपत्रे ज्ञानाला महत्त्व देतात तो लिहितो शाळांमध्ये विरोधी समाजावर शैक्षणिक प्रभाव पडतो. कारण त्यांना शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संस्था म्हणून पहिले जाते. बहुतेक व्यक्ती शैक्षणिक अपयश वैयक्तिक म्हणून पाहतात. एक प्राप्त करण्याचा पुरावा देखील आहे. आहे. गरिबांसाठी शिक्षण हा अत्यंत महागडा, अतिशय कठीण, सहसा व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्यप्राय प्रयत्न आहे. ते म्हणतात की, शाळा पुढे शिक्षण देण्याचे कर्तव्य पार पाडत नाहीत तर समस्या गुंतागुंती करते.

शाळांद्वारे शिकवण (Indoctrination through schools)

शिक्षण व्यवस्थेद्वारे लोकांना शिक्षण तज्ञांकडून शिकवले जाते आणि ते आहेत त्यांच्यावर देखील अवलंबून आहे. लोक सामग्री नाहीत. व्यावसायिक शिक्षणाला ग्राहक बनवतात. चलित संस्कृती, जी विद्यार्थ्यांना अधिक भौतिकवादी आणि सामग्रीवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रशिक्षित करते. संपत्ती मुलांना माहिती माहिती व्यवस्थापक होण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते. जे मौल्यवान मानले जाते. एक वस्तू म्हणून ज्ञान. खर तर अशी संकल्पना असेल तर मुले शाळेत जाणे बंद करतील. त्यांच्या मनात रोवलेले नाही. जटील शैक्षणिक प्रणालीमुळे व्यक्ती शोधत आहेत. काही कौशल्ये आणि प्रमाणपत्रे कारण उपलब्ध पदांसाठी मोठी स्पर्धा आहे. कामगार शक्तीसाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षणासाठी सेवा वापरणे आवश्यक बनले आहे. स्पर्धा करणे एखाद्या व्यक्तीची गुणवत्ता प्रशिक्षणाचे प्रमाण आणि शैक्षणिक स्तरावर अवलंबून असते. ते मिळवतात. टेक्नोक्रॅट्स यशस्वीरित्या पूर्ण केलेल्या लोकांना मान्यता म्हणून पदवी प्रदान करतात. शिक्षणाची विशिष्ट पातळी. शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तराबरोबर सुशिक्षित लोकांचा नोकरीचा बाजार प्रवेश वाढतो. जरी औपचारिक शिक्षण आमच्या संबंधित मते, मदत करण्याची क्षमता आहे. व्यक्ती सामाजिक स्तरावर पुढे जात असताना, ते समाजाला अनेक भागात विभागते. सामाजिक आर्थिक वर्ग. जे शाळेत जातात आणि जे जात नाहीत, जे पदवीधर होतात. शाळेतील आणि जे करत नाहीत ते या अनेक श्रेणींमध्ये आहेत. शिक्षणातील असमानता (Inequality in Education)

पियरे बॉर्डियू यांनी त्यांच्यामध्ये संस्थात्मकीकरण आणि ध्रुवीकरण यांच्यातील संबंधाची रूपरेषा दिली आहे. त्याच्या द फॉर्म्स ऑफ कॅपिटल (१९८६) मध्ये काम करा. बॉर्डियूच्या मते, एखाद्या व्यक्तीची ओळख पटवणे. विरोधी गोष्टी त्यांच्या स्थानाव्यतिरिक्त त्यांचे सांस्कृतिक भांडवल निश्चित करण्यास मदत करू शकतात. जे आहे. प्रतीकात्मकपणे

त्यांच्या वातावरणात व्यक्त केले (Bourdieu १९८६). काही मुलांना जास्त असू शकते. शाळेच्या संदर्भात साहित्य, संगणक किंवा इतर अतिरिक्त शिक्षण संसाधनांमध्ये प्रवेश विशेषाधिकार प्राप्त विद्यार्थी गट जर शाळा समिती सामायिक प्रवेशाचा प्रचार करत नसेल. शैक्षणिक संसाधने इतर परिणाम होऊ शकतात. अधिक वस्तू भांडवल असलेली व्यक्ती आहे परिणामी अधिक उत्पादक होण्याची शक्यता आहे. म्हणून आम्ही असा युक्तिवाद करतो की पैशामध्ये प्रवेश असणे हे त्यापैकी एक आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या शैक्षणिक कामगिरीवर परिणाम करणारे महत्त्वपूर्ण घटक. या विविध गटांचा समावेश जातात आणि जे जात नाहीत, जे कॉलेजमधून पदवीधर होतात आणि जे करू नका, आणि ज्यांना शाळेत जाण्याची ऐपत आहे आणि ज्यांना शक्य नाही. इलिच असा विचार करत असताना. याचा सामाजिक विभाग शालेय शिक्षणाचा परिणाम होता. असे सामाजिक आर्थिक विभाग आहेत. त्यामुळे शाळांमध्येही वाईट होत आहे. उदाहरणार्थ वंचित समाजातील अधिक वृद्धार्थी सरकारने मोफत शिक्षणासाठी निधी देणे बंद केल्यास गट शाळेत जाणे सोडतील. कायदा करेल. दरम्यानच्या काळात श्रीमंत व्यक्तीपेक्षा शेवटी मध्यमवर्गीयांवर परिणाम होतो.

इलिच वर्गाच्या सध्याच्या पॅटर्नची चर्चा करतो. तो निदर्शनास आणतो की बहुतेक मुलांचे प्रारंभिक वर्षे ५००-१००० इतर दोषींसह एका सुविधेत घालवली जातात ज्यांना वर्गामध्ये वर्गीकृत केले जाते. वयावर आधारित इलिच या संस्थांचे सर्वात जुने संकेत मानतात. सक्षमीकरण तो शिक्षणातील क्रेडेन्शियल्स आणि कसे ग्राहक दिले आहेत. तंत्रज्ञांनी तयार केलेल्या पॅकेजच्या स्वरूपात सूचना अशा प्रकारे मुलांना व्हायला शिकवले जात आहे. ग्राहक याव्यतिरिक्त सार्वजनिक शालेय शिक्षणामुळे अतिपरिचित उपक्रम कमी होतात. विनियोग संसाधने आणि सद्भावना. जेव्हा ब्रिटनमध्ये शालेय शिक्षण अनिवार्य झाले. १८६० च्या दशकात, पालकांच्या निधीवर अवलंबून असलेल्या कामगार वर्गाच्या शाळांचे अस्तित्व बंद करण्यात आले. लेखक इलिच देखील शिक्षणाकडे पाहतो म्हणजे सामुहिक अनिवार्य, सार्वजनिक शाळा, ऑफर म्हणून उपभोगवादी, पॅकेज्ड, संस्थात्मक आणि गरीब जीवनशैलीचा परिचय. तो शिक्षण ते बहुतांश शिक्षणाचे प्राथमिक कारण असल्याचे प्रतिपादन हे स्पष्टपणे चुकीचे आहे.

● मार्क्स आणि डीस्कूलिंग (Marx and de-schooling)

इलिच वर्गाच्या शिक्षण पद्धतीला खोटे विमोचन कथा म्हणून पाहतात. सार्वजनिक शिक्षणावर कितीही पैसा खर्च केला तरी त्याचे परिणाम स्थिर राहतात आणि अधिक पैसे सतत आवश्यक आहेत. इलिचचा दावा आहे की समाजात शैक्षणिक परकेपणा आहे. श्रमाच्या अलिप्ततेच्या वाईट (मार्क्सच्या विश्लेषणानुसार), लोकांना शाळांमध्ये शिकवले जाते. इतरांनी बनवलेल्या वस्तूंचे सेवन करा आणि न संपणाऱ्या वाढीच्या कल्पनेवर विश्वास ठेवा. शालेय शिक्षण ही एक काल्पनिक गोष्ट तयार करते जि लोकांच्या वंचितांना तारणाची रिक्त आश्वासने देते. इलिचच्या मते, तांत्रिक युग आवश्यक परिवर्तनासाठी डी-स्कूलिंग आवश्यक आहे. समाजाला अधिक मानव बनवण्यासाठी जरी इलिच मार्क्सवादी आणि इतरांसाठी ज्यांना सामाजिक बदल हवा आहे असे म्हटले आहे. पण त्याच्या नजरेत शिक्षणाचा प्रश्न संशयास्पद दिसत नाही. शिक्षणाबद्दल आपण ज्या प्रकारे विचार करतो, इलिचच्या मते, आपल्या दयनीय अस्तित्वाचा गाभा आहे. शैक्षणिक मार्गे कल्पना प्रणाली

अशी आहे की तो नवीन ज्ञान आणि जगाच्या चांगल्या आकलनासाठी दरवाजे उघडते ते संस्थात्मक मोडमध्ये असे घडत नाही.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) शाळेचे सार्वत्रिकीकरण करण्याबाबत तुमचे मत काय आहे ?
- २) इलिच त्याच्या कामात मार्क्सची कोणती संकल्पना वापरतात ?

शालेय शिक्षणाची मक्तेदारी (Monopoly of Schooling)

जरी असे गृहीत धरले जाते की शिक्षण विद्यार्थ्यांना शाश्वत आनंदाकडे घेऊन जाईल आणि ज्ञान तथापि, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की सध्याची शैक्षणिक प्रणाली चुकीची आहे. शाळांची निर्मिती केली आणि समाजासाठी आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यात ते यशस्वी झाले नाहीत. इव्हान इलिच मक्तेदारी शिक्षण व्यवस्थेविरुद्धच्या उठावावर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. विद्यार्थी शालेय करण्यासाठी शिकताना चुकीची सूचना, शिक्षणासह ग्रेड प्रगती, प्रमाणपत्रासह मते नवीन काहीही व्यक्त करण्याची क्षमता आणि ओघ. विद्यार्थ्यांची कल्पनाशक्ती शालेय मुल्यांवेवजी सेवा स्वीकारणे. वैद्यकीय सेवा आहे. आरोग्य सेवेसाठी संभ्रम आहे, तर सामाजिक कार्य सुधारण्यासाठी चुकीचे आहे. स्पर्धा आहे. आरोग्य सेवेसाठी वैद्यकीय उपचार, सामाजिक कार्यासाठी उत्पादका रोजगार म्हणून चुकीचे आहे. सांप्रदायिक जीवनाचा विकास, सुरक्षेसाठी पोलीस संरक्षण आणि लष्करी सन्मान राष्ट्रीय सुरक्षा विषयी ते म्हणतात की शाळा इतर संस्थांना पुरवण्याच्या ओझ्यापासून मुक्त करतात. शिक्षण शिक्षणासाठी व्यक्ती म्हणून स्वतःवर अवलंबून राहण्याऐवजी, सर्व पैलू जीवन – राजकारण आणि विश्रांतीसह – शाळांवर अवलंबून असते. एआव्हान इलिचची शालेय शिक्षणाची मुख्य समस्या ही आहे की त्याला ते कमकुवत होत आहे. नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि स्टिरियोटाइप कल्पनेने फक्त शाळा आणि पदवी वितरीत केली. शाळा म्हणजे विद्यार्थ्यांसाठी सर्व काही. ते पदवी आणि प्रमाणपत्राला महत्त्व देत आहेत. पण ज्ञान नाही. त्यांनी शालेय शिक्षणाचा समाजावरील शैक्षणिक विरोधी प्रवाहाचे वर्णन “शाळा” असे केले आहे. शिक्षणात माहिर असलेली संस्था म्हणून ओळखली जाते. शाळेतील नापास आहेत. शिक्सःन हे खूप महागडे, अत्यंत क्लिष्ट, नेहमीच अनाकलनीय आहे याचा पुरावा म्हणू बहुतेक लोक घेतात आणि बऱ्याचदा जवळजवळ अशक्य कार्य”. टो स्पष्ट करतो की शाळा काढून घेते. इतर संस्थांकडून शिक्षणाची जबाबदारी. इलिच शाळांना जाचक मानतात. ज्या संस्था सर्जनशील अभिव्यक्ती मर्यादित करतात. एकरूपता वाढवतात आणि विद्यार्थ्यांना आलिंगन देण्यास भाग पडतात आणि फक्त बलवान लोकांचे हित समजतात. इलिचच्या मते, हे गुप्त आहे कि अभ्यासक्रम वर्गात उपस्थित विद्यार्थी काय आणि कसे शिकतात हे पूर्णपणे त्यांच्या बाहेर आहे. डी-स्कूलिंग सोसायटीमध्ये इव्हान इलिच यांनीही असा युक्तिवाद केला की चांगली शिक्षण व्यवस्था असावी.

डी-स्कूलिंग सोसायटीमध्ये इव्हान इलिच यांनीही एक चांगली शिक्षण व्यवस्था असायला हवी असे मत मांडले. तीन उद्दिष्टे : प्रत्येकाला त्यांच्या जीवनात कोणत्याही वेळी संसाधनांमध्ये पुरेसा प्रवेश देणे, विशेषतः ज्यांना शिकायचे आहे; ज्ञान सामायिक करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकासाठी हे शक्य करण्यासाठी आणि ज्यांना त्यांच्याकडून शिकायचे आहे. त्यांच्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करून संधी देणे. ज्यांना मुद्दा मांडायचा आहे. त्यांच्यासाठी सामान्य लोकांसमोर युक्तिवाद (१९७३ : ७८). त्याने अशा प्रकारे चार (किंवा

अगदी तीन)वेगळे मार्ग किंवा शिकण्याची देवाणघेवाण जे मदत करू शकतात असे म्हणते. हे सुलभ करण्यासाठी. याला तो शैक्षणिक किंवा शिकण्याचे जाळे असे संबोधतो. इव्हान इलिच यांनी वापरले. अनौपचारिक दृष्टीकोन आणि मुक्त शिक्षण शैक्षणिक वेब किंवा नेटवर्क (Inflibnet) च्या विकासाच्या बाजूने युक्तिवाद करा. वर्तमान प्रणालीमध्ये मुलाचा आवाज नसतो, त्यांना फक्त खालील भूमिका बजावायची असतात. काहीही करत आहे. हे प्रचंड अभ्यासक्रमासह सामर्थ्यवानांचे स्वारस्य आहे, शिकवण्याची व्यवस्था आहे. हुकुमशाही एक सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थ्याकडे कोणीतरी अधिक गुण, पुष्टी करणारा गट आणि स्वीअक्रले नाही. म्हणून पहिले जाते. कौशल्य आणि मानवी मूल्यांऐवजी शाळा एक आहे. श्रमिक आहे. श्रमिक बाजारपेठेत महत्वाची भूमिका – आणि समाज देखील त्याचा मापदंडाचे अनुसरण करतो आणि नुकसान करतो. मूल सार्वत्रिक शिक्षण हे आरोग्यदायी नाही – प्रत्येक मुलाने परिवर्तन करावे आणि शिकावे, सामायिक करावे आणि काळजी घेणे संस्थेचा पाया उध्वस्त करावा लागेल. शिक्षणासाठी संस्थात्मकीकरण करावे लागेल. संस्थात्मक समाज विचारहीन अनुरूपता समाजाला अ मध्ये जाण्यास मदत करत नाही.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत व्यक्तिमत्व आणि मौलिकतेला स्थान नाही. उत्तरे आहेत. पूर्व लिखित मानदंडावर लिहिलेले असावे. कोणत्याही विचलनामुळे विद्यार्थी गुण गमावू शकतो आणि परीक्षेत अयशस्वी होणे, जे पुढे विद्यार्थ्यांसाठी आणि पालक कलंकित झिंग अनुभवास कारणीभूत ठरेल.

शाळांसाठी उपाय म्हणजे लर्निंग वेब्स (Solution for Schools is Learning Webs)

इलिचच्या डी-स्कूलिंग सोसायटीमधून उद्भवलेली एक आकर्षक कल्पना म्हणजे शिकण्याची कल्पना जाळे इंटरनेटचा शोध लागण्यापूर्वी वेब शिकणे हे स्वयं-चलित करण्यासाठी एक व्यासपीठ अभ्यास पद्धती प्रदान करते. इलिच म्हणाले की केवळ संस्थात्मक करणे आवश्यक आहे. प्रतिभा विनिमयासाठी बँक म्हणून सार्वजनिक वाचनालय दर्शविले, प्रत्येकासाठी उपलब्ध शैक्षणिक साहित्यासह, कौशल्य देवाणघेवाणीची बँक प्रत्यक्षात आली. आधुनिक तंत्रज्ञानाबद्दल धन्यवाद आहे. (Soegiono, et.al. 2018) . इलिचने मांडलेली पर्यायी यंत्रणा ही शिक्षणाच्या उभारणीसाठी अधिक सखोल प्रक्रिया आहे. जाळे याला इलिच त्याचा आवडता शिक्षणाचा मार्ग मानतो. लर्निंग वेब्स अस्थापना करतात. समान स्वारस्य असलेले शिक्षक आणि शिष्यांच्या समुदाय जो सर्जनशील वर सहयोग करतील आणि शोधक त्यांच्या स्वतःच्या पुढाकाराने प्रकल्प शिकणे, शैक्षणिक वस्तूंच्या संदर्भ सेवांद्वारे जे आयटममध्ये प्रवेश करणे सोपे करते किंवा औपचारिक शिक्षणासाठी आवश्यक प्रक्रिया, इलिच हे जाळे कसे तयार केले जाऊ शकतात हे स्पष्ट करतात. यांपैकी काही या वापरासाठी बाजूला ठेवल्या जाऊ शकतात आणि लायब्ररी, भाड्याच्या सुविधा, प्रयोगशाळा आणि थिएटर्स आणि म्युझियम्स सारख्या कामगिरीच्या जागा, तर इतर नियमितपणे वापरल्या जाऊ शकतात. कारखाने, विमानतळ किंवा शेततळे परंतु विद्यार्थ्यांना इंटरन म्हणून किंवा डाउनटाइम दरम्यान उपलब्ध करून दिले. लोक त्यांची प्रतिभा प्रकाशित करू शकतात, ज्या परिस्थितीत ते कार्य करण्यास तयार आहेत. या क्षमता प्राप्त कार्य करू इच्छिणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक आणि स्कीलमधील संपर्क माहिती देवाणघेवाण करतात.

पीअर-मेंविंग हे एक संप्रेषण प्लॅटफॉर्म आहे जे वापरकर्त्यांना शिक्षण क्रियाकलाप परिभाषित करण्यास सक्षम करते. त्यांना तपासण्यासाठी भागीदाराशी संपर्क साधण्याच्या आशेने सहभागी व्हायचे आहे. एज्युकेटर्स-एट-लार्जला संदर्भ सेवा ही एक कंपनी आहे जी ची निर्देशिका ऑफर करते व्यावसायिक, पॅराप्रोफेशनल्स आणि संपर्क माहिती असलेले स्वतंत्र कंत्राटदार त्यांच्या सेवांचे वर्णन आणि त्या वापरण्यासाठी अटी व शर्ती अशी निवड करू शकता प्रशिक्षक सेवा आणि त्यांच्या मागील विद्यार्थ्यांशी सर्वेक्षण करणे किंवा त्यांच्याशी बोलणे समाविष्ट करू शकतात आणि हे मुलांची सर्जशीलता सुधारण्यासाठी वापरली जाईल. डी-स्कूलिंगचा मुख्य मुद्दा हा आहे की उपस्थित राहणे सक्तीचे नसावे किंवा अनिवार्य केले जाऊ नये. विद्यार्थ्यांना शाळेत जाण्याची संधी नाकारून, लोकांना शिकता आले पाहिजे. कुठूनही आणि सर्व अधिकार शाळेला देणे नेहमीच योग्य नसते. उदाहरण तो स्पॅनिश शिकवण्याचे देतो. एकेकाळी शिक्षकांची गरज असताना कोणीही अ ला शिकवू शकले नाही. गैर-स्पॅनिश लोकांचा समूह. नॉन-स्पॅनिश लोकांना शिकवण्यात शिक्षक अपयशी ठरले. ते एका अभ्यासक्रमाला चिकटलेले असल्याने कठोर रचना, त्यानंतर तरुणांचा एक समूह कोणाला कामावर ठेवला. रस्त्यावर राहत होते आणि त्यांनी एका आठवड्यात काम पूर्ण केले. काढायचा मुद्दा असा की त्याचा पदवीधारक नेहमीच विशिष्ट कार्य पूर्ण करण्यास सक्षम नसतात. सोपे उपाय लागू करणे आवश्यक आहे. विशेषतः ज्यांच्याकडे पदवी नाही त्यांनीही वापरावे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) डी-स्कूलिंगबद्दल तुमचे मत काय आहे ?

२) इव्हान त्याच्या पुस्तकात कोणत्या वेबवर चर्चा करत आहे ?

विविध लेखकांद्वारे डी-स्कूलिंगच्या आसपास चर्चा (Discussion Surrounding De-schooling Different Writers)

डी-स्कूलिंग पुस्तकातील काही मुद्दे मान्य केले जाऊ शकतात. ते पूर्णपणे असू शकत नाही. जसे शाळांवरील पूर्ण अवलंबित्व रद्द करणे किंवा कमी करणे याचा अर्थ असा होईल. तेथे सार्वजनिक शाळा नसतील, ज्याचा अर्थ पुन्हा एकदा शिक्षण होईल, ज्यांना ते परवडणारे आहे. त्यांच्यापुरते मर्यादित, गरिबीबद्दल माहिती नसलेल्यांना सार्वजनिक शिक्षण म्हणून निषेध ऐतिहासिकदृष्ट्या गरिबीतून बाहेर पडण्याचे सर्वात प्रभावी मध्यमांपैकी एक आहे. सुधारणा म्हणून शाळा बंद करण्यास विरोध, श्रेयस्कर होईल. इलिच असा दावा करतात की सार्वजनिक शिक्षण लोकांना गरिबीतून बाहेर काढण्यासाठी मदत करण्यासाठी काहीही केले नाही. स्व-प्रवर्तक स्वभाव समाजाच्या नोकरशाहीद्वारे जोडलेल्या संस्था प्रकाशात आणल्या जातात. असूनही. वस्तुस्थिती आहे की इलिचच्या योगदानाच्या योगदानाचा प्रणालीगत समस्यांवर नेहमीच परिणाम होत नाही. समकालीन काळाचा शिक्षणाचा सामना करत आहे. (बानो et.al 2017)

मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून लोकशाहीवर जोर देते. मूळ मूल्य म्हणून करुणा आणि शिक्षण ज्याच्या पूर्ण अर्थाने मुलांकडे भरपूर असते. या कल्पनेलाही ते समर्थन देतात. संभाव्य त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की मूलगामी शिक्षण सामान्य शाळेत एक पर्यावरण जे सर्व

वयोगटातील विद्यार्थ्यांना स्वीकारते. मानवी स्तरावर आकाराचे असते. सहकार्याला महत्त्व देते. आणि अभ्यासाच्या खोलीवर लक्ष केंद्रित करते. एक शिकणारा समुदाय जो गरजांना प्राधान्य देतो. प्रत्येक वैयक्तिक सदस्य इतर शाळा आणि स्थानिकांशी जवळून सहकार्य करत असताना हे अधिकार सर्व स्थानकांसाठी खुली जागा म्हणून पाहिलेली शाळा; सह एक सामुदायिक कार्यशाळा विविध उपयोग आणि संधी आणि एक शिकणारा समुदाय जो प्रत्येक सदस्याच्या गरजा पाहतो सर्वोच्च प्राधान्य म्हणून. (फिलडंग, et.al 2010)

राउट्रेने इलिचच्या शाळेच्या प्रस्तावाचे संस्थात्मकीकरण नाकारले, ज्याला पाठींबा आहे. काही शैक्षणिक इलिचच्या पुढाकाराने केंद्रीय टेक्नोक्रॅटचे वर्चस्व कमी करण्यात मदत होते. शिक्षण शालेय वर्चस्वाच्या मजबूत राजकीय शक्तीचा परिणाम अधिक होईल. प्रमाणित शिक्षण शिक्षणासाठीच्या सेवांचा परिणाम म्हणून उच्च दर्जा राखला जातो. वाढती स्पर्धा, शैक्षणिक वाढीमुळे राउत्रे यांनी भाकीत केले. एकसमानता, समाज अनेक गटांमध्ये विभागाला जाईल जे जगण्यासाठी संघर्ष करतील आणि आधुनिक औद्योगिक जगात स्पर्धा करा. (Routray 2012:86).

६अ.५ सारांश (SUMMARY)

या प्रकरणात आपण इव्हान इलिचच्या डी-स्कूलिंग सोसायटीबद्दल शिकलो जे प्रकाशित झाले होते. १९७१ साली या पुस्तकाने सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. मार्क्सचे शब्द विद्यार्थ्यांमध्ये वंचितता आहे. संस्थात्मकीकरणाच्या माध्यमातून शिक्षण पद्धतीमुळे सर्जनशीलता, नावीन्यता कमी होते. विद्यार्थ्यांमध्ये मौलिकता, साधे उदाहरण द्यायचे झाले तर एखाद्या विद्यार्थ्याने काहीतरी नवीन लिहिले तर परीक्षेत पाठ्यपुस्तकात काय लिहिले आहे, त्याचा/ तिचा दृष्टीकोन स्वीकारला जाणार नाही. त्यामुळे डी-स्कूलिंगद्वारे इव्हानने नमूद केले की पर्यायी प्लॅटफॉर्म तयार करणे आवश्यक आहे. जसे की वेब शिकणे जिथे लोक नेटवर्क, देवाणघेवाण आणि त्यांना काय स्वारस्य आहे ते शिकू शकतात. सर्वासाठी शाळा आणि समान अभ्यासक्रम सार्वत्रिक करण्यापेक्षा त्याला अभ्यासक्रम कठोर, नियमावलीप्रमाणे रचनाही आढळते. शाळा पदवी, प्रमाणपत्रे देतात, डिप्लोमा ज्याचा काही उपयोग नाही आणि ज्यांच्याकडे नाही त्यांना गटबाह्य म्हणून पहिले जाते आणि दुर्लक्ष केले जाते. जरी त्यांच्याकडे आवश्यक कौशल्य संच आहेत. एक प्रकारे शाळा मक्तेदारीप्रमाणे चालतात. बाजारात तयार केले. डी-स्कूलिंग इव्हान प्रश्नांद्वारे, सामर्थ्यवानाचे वर्चस्व लोक आणि विद्यार्थ्यांसाठी आवाज देते. ज्या विद्यार्थ्याने पूर्वी मंजूर केलेले पालन करावे. अभ्यासक्रम आणि ज्यांना अनुसरण करण्याशिवाय कोणतीही भूमिका नाही. अशा प्रकारे डी-स्कूलिंग सोसायटी हा एक मार्ग आहे. मोडतोड मजकूर जो आजही प्रासंगिक आहे. जो शाळेची वाढती फी आणि असमानता आणि सरकारी मालकीच्या शाळांचा अभाव आणि खाजगी शाळा वाढतात.

६अ.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) इव्हानने चर्चा केल्याप्रमाणे शालेय शिक्षणाच्या संस्थात्मकीकरणावर एक टीप लिहा.
- २) इव्हानने स्पष्ट केल्याप्रमाणे लर्निंग वेबची चर्चा करा.
- ३) शाळेच्या मक्तेदारीच्या भूमिकेद्वारे शाळामुक्त समाजाचे स्पष्टीकरण द्या.

६अ.७ संदर्भ (REFERENCE)

1. Fielding, Michael & Moss, Peter. (2010). Radical education and the common school: A democratic alternative. Radical Education and the Common School: A Democratic Alternative. 1-190. 10.4324/9780203837405.
2. <https://infed.org/mobi/ivan-illich-deschooling-conviviality-and-lifelong-learning/>
3. <https://newlearningonline.com/new-learning/chapter-2/supporting-material-2/ivan-illich-on-deschooling>
4. https://monoskop.org/images/1/17/Illich_Ivan_Deschooling_Society.pdf Full book available at this link.
5. Soegiono, Agie & Anis, Aulia & Rizqina Maulida, Saskia. (2018). Reconsider de-schooling: Alternative towards more accessible and inclusive education. 31.256-269. 10.20473/mkp.v31 132018.256-269.
6. Cooley, A. (2022, August 31). Ivan Illich. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ivan-Illich>
7. Nargish Bano, Nurul Hod, An attack on modern education system: a critical review of why we must disestablish school, International Journal for Innovative Research In Multidisciplinary Field, ISSN - 2455-0620 Volume - 3, Issue - 8, Aug - 2017 Page 114
8. https://monoskop.org/images/1/17/Illich_Ivan_Deschooling_Society.pdf Ebook written by the author i.e., Illich is available here in this link.
9. Deutsch, Steven. (2007). The Radical Perspective in Sociology. Sociological Inquiry. 40.85 - 93. 10.1111/j.1475-682X.1970.tb00981.x.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन सांस्कृतिक पुनरुत्पादन (BOURDIEU P.)

घटक रचना :

- ६ब.० उद्दिष्टे
- ६ब.१ प्रस्तावना
- ६ब.२ शिक्षण आणि समाज यांच्यातील इंटरफेस
- ६ब.३ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन : संकल्पना
- ६ब.४ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण
- ६ब.५ सारांश
- ६ब.६ प्रश्न
- ६ब.७ संदर्भ

६ब. ० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

- सांस्कृतिक पुनरुत्पादन म्हणजे काय हे समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संदर्भात बोर्डीयूच्या कार्याची ओळख करून देणे.

६ब. १ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आज विकास अशा उंबरठ्यावर उभा आहे की शिक्षणाचा संदर्भ घेतल्याशिवाय उपजीविकेचे प्रश्न सोडवता येत नाहीत. आधुनिक समाजांनी 'जनसाक्षरता' साधल्याशिवाय विकासाचे स्वप्न कधीच पाहू शकत नाही अशा स्थितीत प्रवेश केला आहे. नागरिकांमध्ये समाजाविषयीची त्यांची दृष्टी समजून घेण्यासाठी आणि त्याचे कार्यात्मक वास्तवात रुपांतर करण्याची 'क्षमता' निर्माण करण्याची एक महत्वाची रणनीती म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. वरील दृष्टीकोनातून शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख घटक मानले जाते आणि ते लोकांना शाश्वत विकासाकडे घेऊन जाते.

सामाजिक व्यवस्थेचे पुनरुत्पादन कसे होते आणि पिढ्यान्पिढ्या असमानता कशी टिकून राहते याचा बोर्डीयूचा शोध पूर्वीपेक्षा अधिक समर्पक आहे. त्याने मार्शल घेतलेल्या संकल्पनांवर लक्षणीय प्रकाश टाकला, उदाहरणार्थ, शिक्षक आणि अध्यापनशास्त्राच्या कामाच्या गतिशीलतेवर शालेय शिक्षण, शैक्षणिक संस्था आणि स्थानिक संरचना

त्याच्यासाठी खूप आवडीच्या होत्या. पियरे बोर्डियूचे शालेय शिक्षण पद्धतीचे अनुभव आणि उच्चभ्रू शैक्षणिक संस्थांमधील गरीब पार्श्वभूमीच्या लोकांभोवती केंद्रित असलेले दबाव आणि पूर्वग्रह हे त्यांच्या कामाच्या केंद्रस्थानी आणि बदलासाठी साधने निर्माण करण्याची त्यांची चिंता या दोन्ही दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होते.

बोर्डियू (Bourdieu) च्या कार्याने रस घेतला आहे आणि त्याच्या शेती आणि अस्पष्ट सैद्धांतिक फॉर्म्युलेशनवर टीका सहन न करता सामाजिक सिद्धांतामध्ये काही शक्तिशाली संकल्पना आणल्या आहेत. Bourdieu शिक्षणाच्या समाजशास्त्रात योगदान दिले आणि विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या भिन्न शैक्षणिक प्राप्तीचे खाते सिद्ध करून पुढे त्यांनी संरचना, एजन्सी आणि सवयी, शाळेची सांस्कृतिक स्वायत्तता, अनियंत्रित आणि आवश्यक शालेय संस्कृती आणि शैक्षणिक फरकांवर प्राथमिक आणि माध्यमिक प्रभावांमधील फरक या मुद्यांकडे लक्ष दिले.

६.२ शिक्षण आणि समाज यांच्यातील अंतरचेहारा (INTERFACE BETWEEN EDUCATION AND SOCIETY)

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिक्षणाचा अभ्यास करण्याच्या महत्वाविषयीचे वरील विश्लेषण हे सत्य अधोरेखित करते की समाज आणि शिक्षण यांच्यातील परस्परसंवाद परस्पर अनन्य आणि परस्परविरोधी नाही. शिक्षणामुळे समाजातील लोकांना त्यांच्या क्षमतांचा सर्वोत्कृष्ट मार्गाने विकास करण्यास आणि वेळोवेळी त्यांची कमाई क्षमता आणि राहण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी त्यांचा योग्य वापर करण्यास मदत होते.

तथापि, हे देखील खरे आहे की शिक्षणामुळे प्रगती, समानता आणि शाश्वत विकास यासारखे सकारात्मक परिणाम नेहमीच मिळत नाहीत. समाजात शिक्षणाचे सिद्धांत सर्वासाठी समान असू शकतात. परंतु शैक्षणिक संधि आणि शिक्षणाच्या परिणामांमध्ये असमान प्रवेशामुळे अशा ज्ञानाद्वारे प्राप्त होणारे ज्ञान आणि सामाजिक-आर्थिक शक्तीचे असमान पुनरुत्पादन होऊ शकते.

ज्याला तो हॅबिटस, फील्ड आणि कल्चरल कॅपिटल म्हणतो त्याभोवती त्याची सैद्धांतिक चोकात तयार करून बोर्डियूने समर्थन केले की संरचना विकासाच्या लाभांमध्ये सहभागी होण्यासाठी लोकांच्या निवडी निर्धारित करतात. The Habitus मध्ये केवळ पारंपारिकरित्या वर्णित रचनांचा समावेश नाही. (जात, भारताच्या बाबतीत), ते शिक्षणासारख्या प्राप्त स्थितीवर देखील आधारित आहे. प्रसिद्ध 'फ्रेंच एज्युकेशनल सिस्टीम'मधील सामाजिक भांडवलाच्या संकल्पनांच्या विरोधात शैक्षणिक सिद्धींमधील असमानतेच्या खुणा तपासल्या गेल्या. आधुनिक, नाविन्यपूर्ण दृष्टीकोनातून उदयास आलेल्या पारंपारिक नमुन्यांवर आधारित ज्ञानाच्या पुनरुत्पादनामधील ताणताणाव बोर्डियूने शोधून काढला. अंतिम टप्प्यात प्रबळ गट/ वर्गाचे सांस्कृतिक उत्पादन शिक्षणात राहते आणि सामाजिकरीत्या पुनरुत्पादित होते. बोर्डियूचा युक्तीवाद असा आहे की प्रबळ गटाच्या प्रथा कायदेशीर होतात; उपेक्षित विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक भांडवलापासून दूर राहण्यास भाग पाडले जाते कारण त्यांच्याकडे आवश्यक सांस्कृतिक भांडवल (प्रबळ गटाचे) नाही. यानंतर परिस्थितीला खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी त्यांच्यासाठी परकीय

सांस्कृतिक भांडवल स्वीकारणे आवश्यक आहे. जे एक जाचक पाउल आहे. स्वतःचे परिचित अनुभव आणि प्रथा यापासून दूर राहून आणि प्रबळ गटांना स्वीकारून आतापर्यंतचे अपरिचित संदर्भ जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची शिकणे ही एक अनिवार्य प्रक्रिया बनते.

शिक्षणावरील समकालीन
दृष्टीकोन सांस्कृतिक
पुनरुत्पादन (BOURDIEU P.)

शिक्षणाचे समाजशास्त्र हे समाजातील परस्परसंबंध शैक्षणिक प्रक्रियांशी मध्यवर्ती संबंधित आहे आणि त्यांचे सामाजिक संदर्भ आणि तुलनावादी हे परस्पर विरोधी-सांस्कृतिक संदर्भात समान समस्या आहेत. समाजातील सर्वच संरचनेसाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. समाजाच्या संरचनेत प्रामुख्याने वर्ग सामील आहेत आणि उद्दिष्टांसाठी जाणूनबुजून विभक्त केलेल्या ठिकाणी त्यांना शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. दुसरीकडे समाजापासून समाजापर्यंत उद्दिष्ट्ये आणि अपेक्षा देखील बदलल्या जाऊ शकतात. एक साधन म्हणून शिक्षणासाठी वैयक्तिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनांचा विचार आणि पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. समाजातील सामाजिक पुनरुत्पादनासाठी शिक्षण हा एक प्रमुख घटक आहे. हा समाजाचा स्वभाव आहे की त्यांना ते जसे आहेत तसे पुनरुत्पादित करायचे आहेत. ज्यामुळे समाजाला पुनरुत्पादना आणि शिक्षणापासून वेगळे करता येत नाही.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाद्वारे समाज स्वतःचे पुनरुत्पादन कसे करतो ?

६.३ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन : संकल्पना (CULTURAL REPRODUCTION : THE CONCEPT)

सांस्कृतिक पुनरुत्पादन ही एक संकल्पना आहे जी प्रामुख्याने फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ पियरे बोर्डियू यांनी विकसित केली आहे ज्या पद्धतीने असमान समाजातील प्रबळ वर्ग त्यांच्या संस्कृतीच्या वैध पैलूंची प्रतिकृती बनवतात. पियरे बोर्डियू आणि इतर सिद्धांतकारांचा असा युक्तीवाद आहे की सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे सुनिश्चित करते की प्रबळ वर्गाची भाषा, पोशाख, कला आणि शिक्षणाचे विविध प्रकार समाजासाठी सामान्यपणे दिसतात. अशा प्रकारे, सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे प्रमुख साधनांपैकी एक आहे ज्याद्वारे प्रबळ वर्ग सत्ता टिकवून ठेवतो. सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे काही प्रमाणात संबंधित सांस्कृतिक उत्पादनापेक्षा वेगळे आहे ज्यामध्ये सांस्कृतिक उत्पादन सांस्कृतिक वस्तूंच्या विकासाशी संबंधित आहे, तर सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे प्रबळ वर्गाचे विद्यमान सांस्कृतिक रूपे वैकल्पिक सांस्कृतिक स्वरूपांवर कसे प्रचलित होतात यावर केंद्रित आहे.

सांस्कृतिक रूपे (उदा., सामाजिक असमानता, विशेषाधिकार, अभिजात दर्जा, वांशिकता) आणि संस्कृती स्वतःच एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अखंड कशा प्रकारे प्रसारित केल्या जातात. याचे वर्णन करण्यासाठी सांस्कृतिक पुनरुत्पादनाचा वारंवार विचार केला जातो. संस्कृती हा शब्द वाढ आणि विकासाच्या कल्पनेतून आला आहे. आणि त्याचा अर्थ स्थिरता किंवा पुनरावृत्ती नाही. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या संस्कृतीच्या व्याख्यांवर आधारित विद्वानांनी असे सचावले आहे की संस्कृती संचित संसाधने (भौतिक आणि अभौतिक) च्या कल्पनेला मूर्त रूप देते ज्याचा समुदाय वापर करू शकतो, बदलू शकतो आणि पुढे जाऊ शकतो. मुलतः हे सामाजिकरित्या शिकलेले वर्तन आणि समुदायाचे सामायिक प्रतीकात्मकता आहे; ते प्रकट करते आणि संरचना सामर्थ्य आणि प्रतिबंध करते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) सांस्कृतिक पुनरुत्पादनाची संकल्पना स्पष्ट करा.

६.४ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण (CULTURAL REPRODUCTION AND EDUCATION)

जोपर्यंत शिक्षणाचा संबंध आहे, बोर्डीयूचा असा युक्तिवाद आहे की उच्चभ्रू गटाच्या शिक्षणशास्त्रीय कृतीद्वारे समाज प्रबळ गटांमध्ये विभागला गेला आहे जो शैक्षणिक संस्कृतीशी 'सांस्कृतिक' ही कायदेशीर व्याख्या लादतो. हे संस्कृती जागरूक निवड (एक समाजशास्त्रीय अशक्यता) किंवा संपूर्ण लेखकांच्या नैसर्गिक वाढीच्या विरुद्ध असा युक्तिवाद करतात की सर्व 'शिक्षणशास्त्रीय कृती' वस्तुनिष्ठपणे 'प्रतीकात्मक हिंसा' आहे. एका मनमानी शक्तीद्वारे सांस्कृतिक अनियंत्रित लादणे.

बोर्डीयूने असा युक्तिवाद केला की शालेय प्रणालीचा उद्देश उच्चभ्रूचे उत्पादन आणि देखभाल आहे. पियरे बोर्डीयूची फ्रेंच शैक्षणिक प्रणालीद्वारे झालेली प्रगती दर्शविते की, बाहेरील प्रबळ वर्ग आणि श्रीमंत गटातील काही व्यक्ती यातून प्रवेश करू शकतात आणि वरवरच्या वर्गातील काहींची संतती नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या नंतरची प्रगती कदाचित वारशाने झाली असेल पण आता त्यांनी शालेय शिक्षण पद्धतीत यश दाखवले पाहिजे. तथापि ते आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवलाच्या दृष्टीने प्रचंड फायद्यासह प्रारंभ करतात.

पहिला आणि स्पष्ट मुद्दा असा की समाजव्यवस्थेच्या पुनरुत्पादनावर आपल्या स्वतःच्या सराव आणि प्रक्रिया आणि आपण ज्या संस्थांमध्ये कार्य करतो त्या संस्थांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. हे कर्मचारी प्रशिक्षण, धोरण आणि सराव चर्चा आणि संस्था कशा व्यवस्थापित केल्या जातात यामध्ये वैशिष्ट्यीकृत असले पाहिजे. शिवाय हे शिकणारे विद्यार्थी आणि इतर सहभागीद्वारे आणि त्यांच्यासह अन्वेषणासाठी देखील एक मुख्य फोकस असणे आवश्यक आहे.

शिक्षण व्यवस्थेच्या उद्दिष्टांनुसार एक समाज मुल्ये आणि ज्ञानाच्या एका छत्राखाली तरुण पिढी नैतिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विकसित होत आहे. समाजातील संस्थांसह ही एक कार्यात्मक प्रक्रिया आहे. हे कार्यक्षम आहे कारण ही प्रक्रिया राष्ट्रा-राष्ट्रात जाते म्हणूनच सामाजिक पुनरुत्पादन परिपूर्ण किंवा पूर्ण नाही, त्याच्या सर्व प्रक्रियेनेसह हा भविष्याचा हा प्रवास आहे. हे सामान्य आहे की अधिक शिक्षित लोकांसह समाजाचे जीवनमान आणि राहणीमान उच्च असेल.

तुमची प्रगती तपासा.

१) सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण कसे संबोधित आहेत ?

६ब.५ सारांश (SUMMARY)

रिटझर (२००३) यांनी म्हटल्याप्रमाणे, पियरे बोर्डीयूच्या कार्याची एक प्रभावी गोष्ट म्हणजे त्यांनी सिद्धांत आणि संशोधन यांच्यात केवळ पूलच बांधले नाहीत, तर त्यांची ताकद आणि टिकाऊपणा तपासण्यासाठी त्यांनी बांधलेले पुल पार केले. शालेय शिक्षण आणि महाविद्यालयीन प्रणालींमधील सामाजिक पुनरुत्पादनाबाबतची त्यांची चिंता सखोलपणे संबंधित आहे. उदाहरणार्थ अलीकडच्या वर्षात उच्च शिक्षणाचा मोठा विस्तार यूपीएआणि इतर अनेक देशांमध्ये सामाजिक गतिशीलता कमी झाल्यामुळे घडला आहे हे अपघाती नाही.

६ब.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- पी बोर्डीयू (P. Bourdieu) कोण होते ? त्यांचे समाजशास्त्रातील योगदान काय होते.
- जगात सांस्कृतिक पुनरुत्पादना सार्वत्रिक आहे का ?
- शिक्षणाचे उद्दिष्ट काय आहे ?
- सांस्कृतिक पुनरुत्पादन कसे होते ?

६ब.७ संदर्भ (REFERENCES)

- anksmJ. A. (2012). Cultural reproduction. In Encyclopedia of diversity in education (Vol.m 1, pp. 534-534). SAGE Publications.
- Broadfoot, P. (1978) Reproduction in Eucation, Society and Culture. Comparative Education, 14, 75-82.
- Bourdieu, P. (1973) Cultural Reproduction and Social Reproduction. In : Brown, R. (Ed.), Knowledge, Education and Cultural Change, Willmer Brothers, London.
- Bourdieu, P. (1990) In Other Words : Essays Towards a Reflexive Sociology. Tans. M. Adamson. Polity Press, Combridge.
- Jenks, C. (1993) Cultural Reproduction. Routledge, London.
- Nash, R. (1990). Bourdieu on Education and Social and Cultural Reproduction. British Journal of sociology of Education, 11(4), 431-447.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

घटक रचना :

- ६क.० उद्दिष्टे
- ६क.१ प्रस्तावना
- ६क.२ मायकेल फूकॉल्ट - ज्ञान आणि शक्ती
- ६क.३ अँटोनियो ग्राम्सी - सांस्कृतिक वर्चस्व
- ६क.४ सारांश
- ६क.५ प्रश्न
- ६क.६ संदर्भ

६क.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

- १) ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील फौकॉल्टीयन संबंध समजून घेणे.
- २) ग्राम्सीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या संकल्पनेची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.

६क.१ प्रस्तावना

ज्या विश्लेषकांना समाजजीवनाच्या आधुनिक स्वरूपातील गुंतागुंत समजून गःवाट रस आहे. त्यांच्यासाठी फ्रेंच फ्रेंच तत्त्वज्ञ मिशेल फूकॉल्ट आणि इटालियन मार्क्सवादी विचारवंत अँटोनी ग्राम्सी हे दोघेही अमूल्य स्रोत आहेत. फौकॉल्टसाठी, "सत्ता सर्वत्र आहे" आणि समर्थ संबंध सामाजिक जीवनात अंतर्भूत आहेत. समाजातील जीवन, अक्षरशः पाळणा ते कबरीपर्यंत अपरिहार्यपणे इतरांच्या कृतींवर वापरल्या जाणाऱ्या क्रियांचा समावेश होतो.

याउलट अँटोनी ग्राम्सी यांची शक्तीची "सूक्ष्म" कल्पना होती आणि त्यांचा असा विश्वास होता की सत्ता मुख्यतः "आधिपत्य" प्रवचनाच्या क्षेत्रामध्ये संस्कृती अर्थव्यवस्था आणि राजकारणाच्या परस्पर संवादाच्या पातळीवर कार्य करते.

त्यांचे सामर्थ्य आणि विचारसरणीचे सिद्धांत तयार करताना ग्राम्सी फौकॉल्ट दोघेही मचियाव्हेलीच्या "शक्तीचे संबंध" या कल्पनेचा वापर करतात. त्यामुळे ते शक्ती संबंध समाजाच्या गुंतागुंतीच्या यंत्रणांमध्ये पसरवतात. ग्राम्सीयन विश्लेषणातील शक्ती विचारसरणीत असते किंवा दुसऱ्या शब्दांत जटील सामाजिक नेटवर्क - हेजिमोनिक

शक्तीबद्दल जागरूक असणे. ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीने स्वतःला आधीच शक्ती निर्माण केली आहे याची जाणीव होते. एकदा का एखादा सामाजिक गट या संबंधाच्या जोडणीत बदल करू शकतो आणि त्याला "सामान्य ज्ञान" बनवू शकतो, तेव्हा तो एक वर्चस्ववादी क्रम तयार करतो.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

फूकॉल्ट विश्लेषणात तसेच त्याच्या सिद्धांतामध्ये शक्तीची संकल्पना सर्वत्र आहे. शक्ती "सर्वव्यापी" आहे. हे सर्वत्र येते आणि प्रत्येक क्षणी तयार होते. ग्रॅम्स्की प्रमाणेच फौकॉल्ट देखील शक्तीचा एक संबंध म्हणून पाहतो जो केवळ कृतीत अस्तित्वात असतो. फौकॉल्टचा ग्राम्सी मधील मुलभूत फरक हा आहे की नंतरच्या लोकांनी द्विआधारी विरोधाच्या संदर्भात शक्ती संबंध पहिले (जसे की नेते आणि नेतृत्व, राज्यकर्ते आणि शासित इ.) जरी फौकॉल्टसाठी शक्ती तसेच त्यातून निर्माण होणारा प्रतिकार, विखुरलेला असतो आणि काही बिंदूंमध्ये स्थानिकीकृत नसतो.

६क.२ मायकेल फौकॉल्ट - ज्ञान आणि शक्ती (MICHAEL FOUCAULT - KNOWLEDGE AND POWER)

मिशेल फूकॉल्ट (१९२६-१९८४) हे एक फ्रेंच इतिहासकार आणि तत्वज्ञ होते, जे संरचनावादी आणि पोस्ट-स्ट्रक्चरलिस्ट चळवळीशी संबंधित होते. केवळ तत्त्वज्ञानातच नव्हे तर मानवतावादी सामाजिक वैज्ञानिक विषयांच्या विस्तृत श्रेणीवरही त्यांचा प्रभाव आहे. सॉक्रेटीसपासून त्याची सुरुवात झाल्यापासून तत्त्वज्ञानात सामान्यतः त्या काळातील स्वीकृत ज्ञानावर प्रशाचीह लावण्याच्या प्रकल्पाचा समावेश आहे. फौकॉल्टचे टीकात्मक तत्त्वज्ञान वैज्ञानिकदृष्ट्या आधारभूत सत्य नसून आकासिम्त ऐतिहासिक शक्तींचे कसे आहेत हे प्रदर्शित करून अशा डाव्यांचे उल्लंघन करते. त्यांचे प्रत्येक प्रमुख पुस्तक ऐतिहासिक कारणावर आधारित आहे. मिशेल फूकॉल्टने मुख्यतः नीतशेकडून त्याची "नैतीकांची वंशावली" घेतली होती. फूकॉल्टसाठी नीतशे "सत्तेचा तत्वज्ञ आहे, एक तत्वज्ञ ज्याने स्वतःला राजकीय सिद्धांतात मर्यादित न ठेवता सत्तेचा विचार केला. फूकॉल्टने केंद्रीकृत वैज्ञानिक प्रवचनाची कल्पना नाकारली. "वंशावली" (सैद्धांतिक, औपचारिक, एकात्मक वैज्ञानिक प्रवचनाचे विघटन) वापरून त्याने ज्ञानाचे वैज्ञानिक पदानुक्रम काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याला "स्थानिक ज्ञान" असे म्हणतात.

फूकॉल्टचा मुख्य प्रश्न "सत्तेचे सिद्धांत" हा होता. सत्ता सर्वत्र आहे आणि समाज घडवणाऱ्या सत्तेच्या गुंतागुंतीच्या संबंधांपासून माणूस सुटू शकत नाही. मिशेल फूकॉल्टच्या मुलभूत संकल्पनांपैकी एक म्हणजे शक्ती/ ज्ञान. आपण सामान्यतः शक्ती आणि ज्ञान या दोन वेगळ्या संकल्पना समजतो. एक राजकीय आणि एक ज्ञानशास्त्रीय (स्वतःच्या फायद्यासाठी सत्याशी संबंधित). किंवा कदाचित अध्यापनाशास्त्रीय (शिक्षण आणि शिक्षणाशी संबंधित) फूकॉल्ट, तथापि असा युक्तिवाद करतात की शक्ती आणि ज्ञान अतूटपणे जोडलेले आहेत, जसे की दुसऱ्याशिवाय एकाबद्दल बोलण्यात अर्थ नाही. म्हणूनच शक्ती आणि ज्ञान एकाच संकल्पनेत जोडलेले आहेत, ज्याला तो "शक्ती/ ज्ञान" म्हणतो.

फूकॉल्टच्या मते, सर्व ज्ञान शक्य आहे केवळ एका विशाल नेटवर्कमध्ये किंवा सत्ता संबंधाच्या प्रणालीमध्येच घडते जे ते ज्ञान प्राप्त करण्यास अनुमती देते, कोणत्याही संदर्भात

"सत्य" म्हणून स्वूकारलेली विधाने उच्चारली जावीत आणि ज्याची हनन केली जाते त्या क्रमाने प्रथम स्थानावर व्युत्पन्न करण्यासाठी ज्ञान म्हणून. उदाहरणार्थ वैज्ञानिक ज्ञानाची निर्मिती केवळ चांगल्या अर्थसहाय्यित शैक्षणिक संस्था, नफ्यासाठी कॉर्पोरेशन आणि/ किंवा सरकारे यांच्या परिणाम म्हणून केली जाऊ शकते. ज्यापैकी प्रत्येक स्वतःच्या दृश्यमान आणि अनेकदा अदृश्य शक्ती संबंध अर्थव्यवस्था आणि स्तरांनी व्यापलेला आहे.

सत्ता प्रणाली मग ती सरकारी, शैक्षणिक, सांस्कृतिक किंवा कॉर्पोरेट किंवा वैज्ञानिक असोत, सर्व न्याय्य आहेत आणि सामान्यतः 'सत्य' म्हणून किंवा "ज्ञान" म्हणून स्वीकारल्या जाणाऱ्या विश्वासांच्या जटील जाळ्याद्वारे समर्थन दिले जातात, तसे की कोणत्याही विविध श्रेणी आणि भूमिकांच्या लोकांकडून हे शक्य नाही, अगदी तत्त्वतः, शक्ती संबंधाच्या विशाल जाळ्याला विश्वासांच्या विशाल जाळ्यापासून वेगळे करणे, ज्यातील प्रत्येक संबंध फक्त सहजीवन किंवा परस्परसंबंधापेक्षा अधिक खोल आहे अशा नातेसंबंधात खाऊ घालतो. हे जेव्हा आपण शक्ती किंवा ज्ञान यापैकी एकाबद्दल बोलतो, तेव्हा फूकॉल्टच्या मते, आपण खरोखर शक्ती/ ज्ञानाशी एकल, शक्ती संबंधाचे आणि ज्ञानाच्या प्रणालींचे विशाल जाळे म्हणून व्यवहार करत असतो, ज्यापैकी बहुतेक अंतर्भूत असतात आणि सामान्यतः ज्याकडे लक्ष दिले जात नाही. कोणताही विशिष्ट समाज, संदर्भ किंवा संस्था शिक्षणाशी संबंधित असते.

फूकॉल्टची शक्ती/ ज्ञानाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी हे समजून घेणे महत्वाचे आहे की फूकॉल्टचा अर्थ केवळ वर-खालील शक्ती संबंध नाही. जसे की राजा किंवा राणी आणि त्याचे प्रजा यांच्यातील संबंधामध्ये पहिले जाते. फूकॉल्टसाठी पॉवर रिलेशनशिप नेहमीच टॉप-डाऊन नसतात; ते बॉटम-अप, पार्श्विक, आच्छादित किंवा द्विदिश असू शकतात.

ज्यांना बोलण्याची आणि प्रभाव पडण्याची परवानगी आहे. तसेच ज्यांना नाही, ते त्यांच्या सामायिक संदर्भामधील शक्ती संबंधाच्या आणि ज्ञानाच्या प्रणालींच्या समान नेटवर्कद्वारे नियंत्रित केले जातात, कारण ज्यांचा आवाज किंवा प्रभाव अगदी शांत केला गेला आहे, त्यांना सर्व काही कळेल, खूप चांगले बोलण्याची आणि परिणामांवर प्रभाव पडण्याची शक्ती असलेल्या कोणीही शक्ती आणि ज्ञानाच्या संबंधामुळे शक्य होणारा प्रभाव चालवताना सर्व गोष्टी चांगल्या प्रकारे जाणतात आणि त्याचा आनंद घेतात.

तुमची प्रगती तपासा.

शक्ती/ ज्ञानावर एक संक्षिप्त टिपण लिहा.

६क.३ अँटोनियो ग्रामस्की - सांस्कृतिक वर्चस्व (ANTONIO GRAMSCI - CULTURAL HEGEMONY)

अँटोनियो ग्राम्सी (१८९१-१८३७), एक बौद्धिक आणि राजकारणी असण्याबरोबरच, इटालियन कम्युनिस्ट पक्षाचे संस्थापक होते, ज्यांच्या कल्पनांनी इटालियन कम्युनिझमवर प्रभाव पाडला. इटालियन कम्युनिस्ट अँटोनियो ग्राम्सी, ज्याला मुसोलिनीने आयुष्यभर तुरुंगात टाकले त्यांनी आपल्या प्रिझन नोटबुकमध्ये "अधिपत्य" आणि 'संपत्तीची निर्मिती' या त्यांच्या व्यापक प्रभावशाली कल्पनांसह आपल्या कल्पना पुढे नेल्या. ग्राम्सीने

भांडवलशाही राज्य हे दोन आच्छादित क्षेत्रांचे बनलेले पहिले, एक "राजकीय बळावर चालतो) आणि "नागरी समाज" (जो संमतीने चालतो). ग्राम्सी यांनी नागरी समाज हे सार्वजनिक क्षेत्र म्हणून पहिले जेथे कामगार संघटना आणि राजकीय पक्षांनी बुर्जुआ राज्याकडून सवलती मिळवल्या आणि ज्या क्षेत्रात कल्पना आणि विश्वास आकाराला गेला. जेथे मिडीया, विद्यापीठे आणि धार्मिक संस्थांद्वारे सांस्कृतिक जीवनात बुर्जुआ "अधिपत्य" पुनरुत्पादित केले गेले. "उत्पादन संमती" आणि वैधता संबंधित आहे.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

सांस्कृतिक वर्चस्वाशी संकल्पना विचारसरणीपेक्षा खूप विस्तृत आहे, कारण ती सामूहिक अनुभवाच्या निर्मिती प्रक्रियेचा संदर्भ देते, अर्थाच्या मॉडेलिंगपासून, मूल्यांच्या विकासापासून जागतिक संकल्पनांची निर्मिती आणि नैतिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक, शिक्षणाद्वारे समाजाची दिशा, संपूर्ण इतिहासात वेगवेगळ्या व्याख्यांदरम्यान वर्चस्वाची संकल्पना अनेक रूपांमध्ये आकाराला आली आहे. या सर्व प्रकारांमध्ये जे साम्य आहे ते म्हणजे गंभीर चेतनेचे नुतनीकरण हे नवीन प्रकारच्या सहअस्तित्वासाठी नवीन फ्रेमवर्क तयार करण्याची गुरुकिल्ली आहे. या कारणास्तव अँटोनियो ग्राम्सीच्या शब्दात वर्चस्व ही एक अशी प्रक्रिया होती जिथे सबल्टर्नला त्याच पूर्वीच्या सामाजिक रचनेत स्वतःला अपरिवर्तनीयपणे सापडू नये म्हणून दुसरी परिस्थिती लादण्याची होती.

ग्राम्सीसाठी वर्चस्व शासक वर्ग केवळ बळजबरीद्वारेच नव्हे तर सर्वसहमतीने त्यांचे जागतिक दृष्टीकोन लादण्यासाठी व्यवस्थापित करून वर्चस्व असलेल्या वर्गांद्वारे त्याचे वर्चस्व ओळखण्यास अनुकूल असलेल्या रीतिरिवाजांचे तत्त्वज्ञान आणि "सामान्य ज्ञान" वापरतात. ग्राम्सीच्या कल्पना कल्पना प्रभावी समकालीन समाजवादी अध्यापनशास्त्रीय राजकारणासाठी अंतर्दृष्टी देतात जे औपचारिक शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि इतर शिक्षण सेटिंग्जमध्ये "शक्तिशाली ज्ञान" आणि गंभीर विचारांना प्रोत्साहन देणारे अनुभव या तत्त्वावर आधारित आहेत.

थोडक्यात वर्चस्वाच्या संबंधामध्ये अंतर्भूत असलेले शैक्षणिक घटक गमावणे म्हणजे वर्चस्वाच्या मध्यवर्ती दुर्लक्ष करणे म्हणून ग्राम्सीच्या सत्तेच्या संकल्पनेचा आणि सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाच्या शोधाचा एक महत्त्वाचा पैलू शैक्षणिक त्याच्या सर्वसमावेशक पद्धतीने पहिले जाते, हे वर्चस्वाच्या कार्यामध्ये केंद्रस्थानी असते.

ग्राम्सीसाठी त्याच्या व्यापक संदर्भात शिक्षण हे नैतिक अवस्थेचे एक आवश्यक वैशिष्ट्य आहे, जर तुमची इच्छा असेल तर शिक्षक म्हणून राज्य आणि त्याच्या संस्थांना एक मजबूत शैक्षणिक आयाम आहे. या पार्श्वभूमीवर आणि राज्य आणि नागरी समाज शक्ती आणि संमती यांच्यातील संबंधाचे स्वरूप ग्रामसियन अर्थाने शिक्षणाच्या विविध अभिव्यक्तींमध्ये पाहणे आवश्यक आहे. याचा परिणाम परिस्थितीवर होतो, नवउदारवादाच्या अंतर्गत जेव्हा सामाजिक करार जे शिक्षणाच्या सार्वजनिक हित प्रदान करते, कमी करते, कमी केले जाते कारण खर्चाचा मोठा भाग खाजगी क्षेत्राकडे आणि लष्करी-औद्योगिक संकुलाकडे वळवला जातो, तरतुदी त्याऐवजी ग्राहकहित बनतात.

तुमची प्रगती तपासा.

१) ग्राम्सीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाची कल्पना काय आहे ?

६क.४ सारांश (SUMMARY)

हे एकक विसाव्या शतकातील दोन प्रमुख सिद्धांतकार मिशेल फुकोल्ट आणि अँटोनियो ग्राम्सी यांच्या मानविकी आणि सामाजिक विज्ञानातील त्यांच्या विशिष्ट विवेचनाद्वारे प्रवचन वर्चस्वाची तुलना करते. प्रवचनात फौकोल्ट वक्त्याचे किंवा शास्त्रज्ञांचे घटनांचे प्रतिनिधीत्व करण्याच्या जाणीवपूर्वक आणि बेशुद्ध हेतूंचे मुखवटा उघडतात जणू ते सुसंगत आणि वाचनीय संपूर्ण भाग आहेत. हे संपूर्ण विवेचनात्मक पद्धतीच्या समुच्चयातून उद्भवते जे काही विशिष्ट सामाजिक निर्मितीमध्ये काय स्विकारले जाऊ शकते आणि काय वगळले जावे हे लिहून देतात. सत्ता व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या मान्यताप्राप्त आणि अधिकृत ज्ञानाचा समूह.

ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील जवळचा संबंध ग्राम्सी देखील मान्य करतात, परंतु फौकोल्टीयन प्रवचनाच्या विपरीत वर्चस्वाची त्यांची कल्पना राजकीय एजन्सीची शक्यता नाकारत नाही ज्याद्वारे व्यक्ती त्यांचे कार्य सुधारण्यासाठी राजकीय धोरण तयार करू शकतात. प्रवचन आणि वर्चस्व हे आजकाल सामाजिक संघर्षाचे आकलन करण्यासाठी आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीतील बळजबरीने किंवा वाटाघाटींचे प्रकार समजून घेण्यासाठी आवश्यक साधने आहेत. दोघेही मॅकियाव्हेलीचे प्रशंसक होते असे सुरुवातीला म्हणणे पुरेसे आहे. ग्राम्सी सारख्या फौकोल्टने कायदा आणि सार्वभौम व्यवस्थेचा नाश करण्यासाठी मॅकियाव्हेलीची "शक्तीचे संबंध" ही संकल्पना स्वीकारली. पण फौकोल्ट एक पाउल पुढे गेले ; त्यांनी "शक्तीचा मुलभूत स्रोत" च्या सर्व संकल्पना दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

फुकोल्ट आणि ग्राम्सीमधील हा उल्भूत फरक आहे जो आपण आपले विश्लेषण सुरू करताना लक्षात ठेवला पाहिजे. ग्राम्सीची मार्क्सवादी आहे आणि प्रत्यक्षात तो काही केंद्रीभूत एजन्सीमध्ये शक्ती शोधतो तर फुकोल्ट नित्स्कीन परंपरेचे पालन करण्याचे "धाडस" करतो आणि शक्ती संबंधाचा प्रसार करतो.

६क.५ प्रश्न (QUESTIONS)

- सांस्कृतिक वर्चस्व आणि शिक्षण कसे गुंतलेले आहे ?
- फुकोल्ट आणि ग्राम्सी यांनी प्रदान केलेल्या वर्चस्वातील कल्पनांमध्ये फरक करा.

६क.६ संदर्भ (REFERENCES)

- Borg, C. Buttigieg, J and Mayo, P (2002), Introduction, Gramsci and Education, A Holistic Approach. In Borg, C, Buttigieg, J. A and Mayo, P (Eds.), Gramsci and Education, Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield.
- Foucault, Michel. (1980) Power/ Knowledge ed. by Colin Gordon. New-York : Pantheon Books.

- Foucault, Michel. (1983) "Subject and Power" in Hubert Dreyfus and Paul Rabinow Michel Foucault : Beyond Structuralism and Hermeneutics, University of Chicago Press.
- Gramsci, Antonio (1971) Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, New York, International Publishers.
- Gramsci, A. (1977), Antonio Gramsci, Selections from Political writings (1910-1920), Hoare, Q and Matthews, J. (eds.), New York : International Publishers.
- Smart, Barry. (2002) Michel Foucault : Critical Assessments. Routledge.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान
आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.),
सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन स्त्रीवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

- ६ड.० उद्दिष्टे
- ६ड.१ प्रस्तावना
- ६ड.२ स्त्रीवाद म्हणजे काय ?
- ६ड.३ स्त्रीवादाच्या लाटा
- ६ड.४ शिक्षणावर स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- ६ड.५ सारांश
- ६ड.६ प्रश्न
- ६ड.७ संदर्भ

६ड.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- शिक्षणावरील स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची संपूर्ण श्रेणी समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणावरील महत्वाच्या स्त्रीवादी विद्वानांशी परिचित करून देणे.

६ड.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

अलीकडच्या वर्षांत अनेक संपादित खंड, वादविवाद आणि लेखांमध्ये उदाहरण दिल्याप्रमाणे कला, कथा शैली आणि वैचारिक राजकीय प्रवचन यांच्या संदर्भात बहुआयामी सिद्धांत म्हणून स्त्रीवाद आणि पोस्ट-फेमिनिझमचा शोध घेण्यात रस वाढलेला दिसून आला आहे. तथापि, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की सर्वसाधारणपणे शिक्षण आणि अध्यापनशास्त्रीय स्त्रीवादी दृष्टीकोनांच्या तपासणीशी संबंधित अभ्यासाची कमतरता आहे.

६ड.२ स्त्रीवाद म्हणजे काय ? (WHAT IS FEMINISM)

स्त्रीवाद हा अत्यंत वादग्रस्त शब्द आहे. व्यापकपणे कल्पित, स्त्रीवाद, लैंगिक फरकाच्या ऐतिहासिक प्रणालींचे स्पष्टीकरण आणि बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो, ज्याद्वारे 'पुरुष' आणि 'स्त्रिया' सामाजिकरित्या तयार होतात आणि पदानुक्रम आणि विरोधाभासांच्या संबंधामध्ये स्थित असतात. स्त्रीवादाचे मग एक नव्हे तर अनेक अर्थ आहेत. तथापि, स्त्रीवादाचा सामान्य फोकस आर्थिक, राजकीय तसेच सामाजिक स्तरांवर लैंगिक समानता

प्राप्त करण्यामध्ये सरांषित केला जाऊ शकतो. या समानतेमध्ये मतदान, रोजगार, समान मोबदला, मालमत्ता आणि निवास तसेच शिक्षण इत्यादी समान अधिकारांचा समावेश होतो. स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांचे पुनरुत्पादक अधिकार सुरक्षित करण्यासोबतच बलात्कार, घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक छळापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी देखील कार्य केले आहे.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

स्त्रीवादी मानतात की समाज हा पुरुषप्रधान आहे - दुसऱ्या शब्दांत ती पितृसत्ता आहे. स्त्रीवादी असेही मानतात की समाज हा लिंगांमधील संघर्षावर आधारित आहे. त्यांचा असा विश्वास आहे की स्त्रियांना ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजात वंचित ठेवले गेले आहे आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या पुरुषांकडे स्त्रियांपेक्षा जास्त शक्ती आहे. स्त्रीवादी हे चुकीचे मानतात आणि बदलण्याची गरज आहे. अनेक भिन्न स्त्रीवादी सिद्धांत आहेत, परंतु त्या सर्व गोष्टी सामायिक करतात. ते स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील समाजातील फरक पाहतात आणि या समस्या कशा सोडवता येतील हे पाहण्याचा प्रयत्न करतात. स्त्रीवादी मानतात की शिक्षण हे दुय्यम समाजीकरणाचे एजंट आहे जे पितृसत्ता लागू करण्यास मदत करते. ते समाजाकडे मॅक्रो स्केलवर पाहतात. त्यांना स्त्री-पुरुषांबद्दल त्यांच्या कल्पना संपूर्ण समाजासमोर मांडायच्या आहेत.

स्त्रीवाद ही पितृसत्ताक स्थितीत स्त्रियांच्या सतत बिघडत चाललेल्या परिस्थितीशी संबंधित अनेक सांस्कृतिक घटनांसाठी एक छत्री संज्ञा आहे. युटोपियन तत्वज्ञानी आणि कट्टर समाजवादी चार्ल्स फोर्नियर (१७७२-१८३७) यांनी १८३७ मध्ये महिलांच्या मताधिकाराच्या समर्थनासाठी सक्रियतेच्या संघटित स्वरूपाची प्रतिक्रिया म्हणून हा शब्द तयार केला. स्त्रीवाद तात्विक विचार, सिद्धांत आणि नैतिक विश्वासांच्या अनेक शाळांचे प्रतिनिधित्व करतो. त्याचे अनेक प्रकार असूनही, आधुनिक समाजांच्या आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक फॅब्रिकवर प्रभाव टाकून खाजगी आणि सामाजिक सारख्याच स्त्रियांच्या दबलेल्या स्थानांना दूर करण्यासाठी सर्वानुमते एकत्र आले आहे. स्त्रीवाद स्त्रिया आणि त्यांच्या सामाजिक स्थितीच्या संदर्भात लिंग-आधारित असमानता नष्ट करण्यासाठी संस्थात्मक आणि तळागाळातील क्रियाकलापांचे प्रतिनिधित्व करतो. एक पाश्चात चळवळ म्हणून ती चार लहरींमध्ये निर्माण झाली आहे ज्यामध्ये अनेक उपग्रह रचनेचे समावेश आहे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) स्त्रीवाद म्हणजे काय ?

६.३ स्त्रीवादाच्या लहरी (WAVES OF FEMINISM)

सांस्कृतिक समीक्षक आधुनिक स्त्रीवादाच्या इतिहास चार भागांमध्ये विभागतात, ज्यांना ते "लहरी" म्हणतात. प्रत्येक लहर विशिष्ट सांस्कृतिक कालावधी आणि माध्यमांमध्ये महिलांचा सहभाग दर्शवते. थिअरीझिंग फेमिनिझममध्ये लहरी रूपकाचा अंतर्भाव असूनही रूपक समस्याप्रधान मानले गेले आहे आणि स्त्रीवादी साहित्यात ते विवादित आहे.

पहिली लाट स्त्रीवादी सक्रियातेच्या अग्रगण्य टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करते जी युरोप आणि उत्तर अमेरीका, इजिप्त, इराण आणि भारतात १८०० च्या सुरुवातीच्या आणि २० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकांदरम्यान पसरली. आंतरराष्ट्रीय श्रेणी असूनही, पहिली लाट

युनायटेड स्टेट्स आणि पश्चिम युरोपमध्ये सर्वाधिक सक्रीय होती कारण मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट ऑफ द राइट्स ऑफ द वुमन, १७९२) किंवा जॉन स्टूअर्ट मिल (द सब्जक्शन) या लेखकांच्या प्रोटोफेमिनिस्ट राजकीय लेखकाने प्रेरित होते. महिला, १८६९)

पहिली लाट "नवीन स्त्री" या कल्पनेभोवती फिरली - स्त्रीत्वाचा आदर्श ज्याने पुरुष-केंद्रित समजणे स्थापित केलेल्या मर्यादांना आव्हान दिले. पहिली लाट सामाजिक मोहिमांशी संबंधित आहे, ज्याने काम, शिक्षण, मालमत्ता, पुनरुत्पादन, वैवाहिक स्थिती आणि सामाजिक एजन्सी या महिलांच्या मर्यादित अधिकारांबद्दल असंतोष व्यक्त केला. हे महिलांच्या मताधिकाराशी निगडित आहे. महिलांच्या मतदानाच्या हक्काचे समर्थन करणारी एक चळवळ, ज्याची प्रमुख आंतरराष्ट्रीय महिला मताधिकार आघाडी (१९०४) बनली.

पहिल्या लाटेचा समारोप महिलांच्या मतदानाच्या हक्काच्या मान्यतेने झाला. युद्धानंतरच्या अराजकतेनंतर आणि स्त्रियांच्या कामावर आणि कौटुंबिक वातावरणावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी सामाजिक भूमिकांच्या द्रवीकरणाच्या वातावरणानंतर दुसरी लाट सुरु झाली. १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून ते १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून दुसऱ्या लाटेने लिंग लिंग भूमिका आणि स्त्रियांच्या लैंगिकतेच्या घटकाबद्दल प्रश्न विचारले. सिमोन डी ब्युवॉईरचे एक वाक्य "एक स्त्री जन्माला येत नाही तर ती एक बनते" हे स्त्रीत्वाच्या सामाजिक मुहावरेचा शिथिल करण्याच्या लाटेच्या प्रयत्नासाठी उपशब्द म्हणून काम केले.

दुसरी लहर पोस्टस्ट्रक्चरलिझम, डिकन्स्ट्रक्शन आणि मनोविश्लेषणाने प्रभावित होती. यामुळे स्त्रीत्वाची रचना (सामाजिक सराव आणि माध्यमांचे प्रतिनिधीत्व) आणि स्त्रीच्या जगण्याचा अनुभव यांच्यातील संबंधांमध्ये स्वारस्य दिसून आले. २० च्या शतकाच्या दुसऱ्या तिमाहीत दूरदर्शन हे परिभाषित माध्यम बनल्यामुळे दुसरी लाट दूरदर्शनच्या उपस्थितीसाठी महिलांच्या संघर्षाभोवती फिरली. दुसऱ्या लाटेचा प्रभाव उत्तर आधुनिकता, पुनर्रचना, मनोविश्लेषण यामुळे स्त्रीत्वाची रचना (सामाजिक सराव आणि माध्यमांचे प्रतिनिधीत्व) आणि स्त्रीच्या जगण्याचा अनुभव यांच्यातील संबंधांमध्ये स्वारस्य दिसून आले. २० व्या शतकाच्या दुसऱ्या तिमाहीत दूरदर्शन हे परिभाषित माध्यम बनल्यामुळे दुसरी लाट दूरदर्शनच्या उपस्थितीसाठी महिलांच्या संघर्षाभोवती फिरली.

इंटरनेटचे युग, जे १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस फुटले, तंत्रज्ञान आणि त्यांच्याशी संबंधित मीडिया प्लेनच्या बदलत्या प्रवेशासह प्रतिनिधित्व आणि संवादासाठी नवीन शक्यता आणल्या. त्या वेळी आलेल्या तिसऱ्या लाटेचा एक मोठा भाग तांत्रिक विकासाच्या फायद्यांचे सदस्य बनला, ज्याने तंत्रज्ञान-उत्क्रांतीत महिलांचे योगदान आणि सायबरस्पेसचा उदय यातून निर्माण होणाऱ्या संघर्षांमध्ये लक्ष वेधले. स्त्रीवादी अजेंडा पुढे नेण्यासाठी आणि सामाजिक प्रभावाच्या स्रोतांची पुनर्रचना करण्यासाठी सुधारित नेटवर्किंगसाठी इंटरनेट तंत्रज्ञान (पारंपारिकपणे पुरुष-प्रधान क्षेत्र) वापरण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले गेले.

मीडिया वातावरणाच्या विविध पट्ट्यांमध्ये तिसऱ्या लाटेने एका बाजूला Riot Grrrl आणि Gurilla Girls आणि दुसऱ्या बाजूला Modonna सारख्या फ्रिज आणि मुख्य प्रवाहातील

आयकॉन्सच्या विस्तृत स्पेक्ट्रमचा उदय पहिला. स्त्रीवादी वादात वंशाच्या समस्या आणि विचित्र अल्पसंख्याकांचा समावेश करण्यासाठी स्त्रीवादाच्या कल्पनांना देखील मध्यस्थी केली आहे.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

2010 च्या दशकात महिला आणि मुलांवरील हिंसाकॅराच्या निषेध करण्यासाठी संपूर्ण वेबवर आणि रस्त्यावर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पसरलेल्या कृतींद्वारे स्त्रीवाद पुनरुज्जीवित झाला. Facebook, Twitter, Tumblr, YouTube, Vimeo, Instagram इत्यादी माध्यम प्लॅटफॉर्मवर ऑनलाइन मोबिलायझेशन तसेच त्यानंतर आलेल्या हॅशटॅग आणि ब्लॉग मोहिमा (उदा. दररोज लैंगिकता प्रकल्प, #ToTheGirls, #EveryDaySexism, आणि अलीकडे #MeToo, #NoMore आणि #TimesUp) स्त्रीवादी संघर्षात एक नवीन कालावधी. नवीन अजेंडा आणि एक नवीन पद्धत चिन्हांकित करते, ज्याला चौथी लाट म्हणून संबोधले जाऊ शकते. सोशल मीडियाचा खाजगी आणि संघटित वापर हा महिलांचा छळ, व्यावसायिक भेदभाव, मीडिया लीन्यावाद आणि लैंगिक लज्जा यांच्याविरुद्धच्या लढ्यासाठी एक वास्तविक उत्प्रेरक बनला.

चौथी लहर अत्यावश्यक स्त्रीवादी मूल्यांमध्ये स्वारस्य दर्शवते आणि अशा प्रकारे एका ट्रान्सजनरेशन संवादाचे स्वागत करते, ज्यामध्ये भिन्न स्त्रीवादी कालखंडातील स्त्रिया (उशीरा, तिसरे आणि चौथे वेव्हर्स) समान ध्येयासाठी अनुभव सामायिक करतात. सध्या स्त्रीवाद समकालीन परिस्थितीच्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि सौंदर्यात्मक पैलूंशी विवाह करणाऱ्या क्रियाकलापांचा एक विस्तृत एक विस्तृत लँडस्केप तयार करत आहे. हे सर्व सामाजिक स्तरांमध्ये गुंतवून ठेवते आणि समतावादी राजकारणाच्या त्या पैलूंचे व्यवस्थापन करते जे अधिक परिधीय आणि त्यामुळे अधिक व्यापक सामाजिक राजकारणाकडे शक्तीच्या प्रणालीचे विकेंद्रीकरण करते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) स्त्रीवादाची पहिली लहर काय आहे ?

६.४ शिक्षणाबद्दल स्त्रीवादी दृष्टीकोन (FEMINIST PERSPECTIVES ON EDUCATION)

स्त्रीवादाने निःसंशयपणे सुरुवातीपासूनच स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या हक्कासाठी लढा दिला आहे आणि यामुळे जगभरातील स्त्रियांना शिक्षणात अधिक प्रवेश मिळाला आहे. स्त्रीवाद्यांनी केवळ शाळांमध्ये स्त्रियांना जास्त स्थान दिलेले नाही; विज्ञान आणि तंत्रज्ञानासह दीर्घकाळ पुरुषप्रधान असलेल्या महिला स्पेशलायझेशनसुरक्षित करण्यातही ते यशस्वी झाले आहेत.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांचे कार्यवादी आणि मार्क्सवादी यांच्याशी सहमतीचे मोठे क्षेत्र आहे, कारण ते शिक्षण प्रणालीला विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट नियम आणि मुल्ये प्रसारित करतात. तथापि, याला तटस्थ मूल्य सहमती किंवा शासक वर्ग आणि भांडवलसह्यीची मुल्ये म्हणून पाहण्याऐवजी स्त्रीवादी शिक्षण प्रणालीला पितृसत्ताक मुल्ये प्रसारित करणारी म्हणून पाहतात.

उदाहरणार्थ अभ्यासक्रम शाळांमध्ये पितृसत्ताक मूल्ये शिकवतो. पाठ्यपुस्तकांमधील पारंपारिक कौटुंबिक संरचनांप्रमाणे (इतर अनेक लिंग स्टिरियोटाइपसह, विशिष्ट लिंगांना उद्देशून असलेले विषय, PE आणि खेळातील लिंग विभाग आणि शाळांमधील श्रमांचे लिंग विभाजन (मुख्यतः महिला शिक्षक आणि पुरुष व्यवस्थापक)

उदारमतवादी स्त्रीवादी (Liberal Feminists) शिक्षणामधील पितृसत्ताकतेच्या या उरलेल्या मुद्द्यांकडे लक्ष वेधतील आणि शिक्षण व्यवस्थेतील समानतेच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती देखील मान्य करतील. १९४० आणि ५० च्या दशकात, त्रिपक्षीय प्रणाली अंतर्गत, ११+ मुलांसाठी मुलींच्या तुलनेत मुलांचे उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण कमी होते आणि काही विषय विशेषतः एका लिंगासाठी किंवा दुसऱ्या लिंगासाठी असायचे ते उघड प्राधान्यावर आधारित नसून संस्थात्मक असायचे. आज, एकदा विषय ऐच्छिक झाल्यावर एका विषयासाठी किंवा दुसऱ्या विषयासाठी लिंग प्राधान्ये अगदी स्पष्ट आहेत. प्राधान्ये अगदी अगदी स्पष्ट आहेत, परंतु सर्व विषय सर्व विद्यार्थ्यांसाठी खुले आहेत. १९८० नंतरचा कदाचित सर्वात मोठा बदल म्हणजे, मुली आता शिक्षणात मुलांपेक्षा वरचढ आहेत. त्यामुळे जर ही व्यवस्था पितृसत्ताक असेल, मुलांची मर्जी राखण्यासाठी तयार केलेली असेल, तर ती एकट्याने अपयशी ठरत आहे. तथापि, मुलांकडून अजूनही उच्च अपेक्षा असतील आणि शिक्षक समान शैक्षणिक स्तरावर मुलींपेक्षा उच्च शिक्षणासाठी अर्ज करण्याची शिफारस करतील.

कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांचा (Radical Feminists) असा युक्तीवाद आहे की शिक्षण व्यवस्था अजूनही मुलभूतपणे पितृसत्ताक आहे आणि महिलांच्या उपेक्षित आणि अत्याचार करता आहे. हे आधीच नमूद केलेल्या काही प्रक्रियांद्वारे (औपचारिक आणि छुप्या अभ्यासक्रमांद्वारे पितृसत्ताक विचारसरणीला बळकटी देणे आणि स्त्रियांचे दुर्लक्ष आणि अत्याचार सामान्य करणे जेणेकरून मुलींनी शाळा सोडल्यापर्यंत त्यांना पितृसत्ताक दडपशाही म्हणून न पाहता सामान्य आणि नैसर्गिक वाटेल). मूलगामी स्त्रीवादी संशोधनाने शिक्षणातील लैंगिक छळाकडेही पाहिले आहे आणि गुंडगिरीच्या इतर प्रकारांइतके ते कसे गंभीरपणे पहिले जात नाही.

कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी (Black feminista) सर्व मुलींना शिक्षणात सारखा अनुभव कसा नसतो आणि अल्पसंख्याक-वांशिक मुली अनेकदा विशिष्ट रुढीवादी आणि गृहितकांना बळी पडतात. उदाहरणार्थ, शिक्षक असे गृहीत धरू शकतात की मुस्लिम मुलींना त्यांच्या समवयस्कांकडून करिअर आणि कुटुंबाच्या संबंधात भिन्न आकांक्षा असतात.

सर्व स्त्रीवादी ज्यावर सहमत आहेत ते म्हणजे शिक्षण प्रणाली दुय्यम समाजीकरणाचे एजंट काम करते जी मुली आणि मुलांना सार्वत्रिक मानदंड आणि मूल्ये आणि लिंग लिपी शिकवते जी वास्तविकपणे समकालीन पितृसत्ताक आहे आणि मुली आणि मुले ही मूल्ये शिकतात. सामाजिक बदल आणि पितृसत्तासमोरील आव्हाने.

पुढे काचेची कमाल आणि लैंगिक पगारातील अंतर आहे, त्यामुळे शिक्षण प्रणाली उच्च-गुणवत्तेच्या मुली तयार करत असेल, तरीही उच्च नोकऱ्या आणि उच्च उत्पन्नाच्या बाबतीत त्या त्यांच्या पुरुष समवयस्कांना गमावत आहेत. ते अजूनही मुलांच्या संगोपनासाठी, अर्धवेळ काम करण्यासाठी आणि घरातील बहुतेक कामे करण्यासाठी वेळ

काध्यानाची शक्यता असते. स्त्रीवादी निदर्शनास आणतात की शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर हे सामान्यकरते. (कुटुंब आणि माध्यमांसारख्या समाजीकरणाच्या इतर घटकांसह) आणि त्यामुळे उच्च-पात्र स्त्रिया देखील हे अपरिहार्य किंवा सामान्य म्हणून स्वीकारतात. उच्च वेळी पुरुषांना हे सामान्य समजण्यासाठी सामाजिकीकरण केले जाते.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

हे देखील स्पष्ट आहे की, पाश्चात्य समाजांमध्ये विशेषतः युनायटेड स्टेट्समध्ये जेथे स्त्रीवाद खूप प्रभावशाली आहे. ग्रीन, हुक, स्लीटर आमी लीटर यांनी शिक्षणावर दिलेले हे अंतर्दृष्टी आफ्रो-अमेरिकन आणि गोरे अमेरिकन यांच्यातील संघर्षाचे परिणाम होते. लीन्गावाद, वंशवाद, वर्गीय दडपशाही, साम्राज्यवाद इ.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाबद्दल उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचा दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

६.५ सारांश (SUMMARY)

शिक्षणाबद्दल लिहिणारे उदारमतवादी स्त्रीवादी समान संधि, समाजीकरण, लैंगिक भूमिका आणि भेदभाव या संकल्पनांचा वापर करतात. त्यांच्या धोरणांमध्ये समाजीकरणाच्या पद्धती बदलणे आणि संबंधित कायदांचा वापर करणे समाविष्ट आहे. उदारमतवादी शाळेचे टीकाकार वैचारिक मर्यादा आणि सत्ता आणि पितृसत्ता यांचा सामना करण्यासाठी उदारमतवादी अनिच्छेकडे निर्देश करतात. समाजवादी स्त्रीवादी भांडवलशाही अंतर्गत लिंग विभागणी ठेवण्यामध्ये शाळेच्या भूमिकेचे विश्लेषण करतात. मुख्य संकल्पना सामाजिक-सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि काही प्रमाणात वर्तनाच्या लिंग-आधारित नमुन्यांचा स्वीकार आणि प्रतिकार या आहेत.

आतापर्यंत समाजवादी-स्त्रीवादी शैक्षणिक लेखन हे प्रायोगिक ऐवजी प्रामुख्याने सैद्धांतिक आहे आणि त्यामुळे त्याच्या अती-निश्चयवाद आणि अपुरा अनुभवजन्य पायाबद्दल टीका केली गेली आहे. शिक्षणातील मूलगामी स्त्रीवाद्यांनी मुख्यत्वे ज्ञान आणि संस्कृतीच्या पुरुषी मक्तेदारीवर आणि शाळांमधील लैंगिक राजकारणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. रणनीतींमध्ये महिला आणि मुलींच्या समस्यांना प्रथम स्थान देणे समाविष्ट आहे, जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा विभक्त-लिंग गटांद्वारे समीक्षांचा असा युक्तीवाद आहे की मूलगामी स्त्रीवाद बायोलॉजिकल रिडक्शनिझमकडे झुकतो, स्पष्टीकरणाऐवजी वर्णन आणि त्यात पद्धतशीर कमकुवतपणा आहे.

स्त्रीवादी शिष्यवृत्तीच्या इतर काही श्रेणिन्पेक्षा शैक्षणिक लेखनात दृष्टीकोनांची परस्पर टीका कमी विध्वंसक वाटते. सर्व सैद्धांतिक फ्रेमवर्क समान दबावांच्या अधीन आहेत. ज्यात रचनांची दमनकारी शक्ती, व्यक्तींची लवचिकता आणि सार्वत्रिकता (स्त्रिया कशा समान आहेत) आणि विविधता (स्त्रिया वर्ग आणि वंश यांसारख्या गुणधर्मांवर कशा भिन्न आहेत) यांच्यातील तणाव यांचा समावेश आहे.

६ड.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लातेबद्धल विस्ताराने सांगा.
- २) स्त्रीवादी विचार हे शिक्षणाशी कसे जोडले जातात ?
- ३) तिसऱ्या लहरी स्त्रीवादाने शिक्षांच्या मुद्द्यांकडे कोणत्या दृष्टीकोनातून पहिले ?

६ड.७ संदर्भ (REFERENCES)

- Beasley, Chris, 1999. What is feminism anyway ? Understanding contemporary feminism. Sydney : Allen and Unwin
- Beauvoir, S. (1949/ 1956). The second sex. London, UK : Jonathan Cape.
- Coffey : research, praxid, pedagogy. London : Routledge Falmer.
- Freire, Paul. 2005. Pedagogy of the oppressed. New York; Continuum.
- Headley, Clevis, 2008. "On the ethics of education : bell hooks conception of education as the practice of freedom." Wisconsin University Archives 1-16.
- Reger, j. (Ed.). (2005). Different wavelengths : Studies of the contemporeary women's movement, London, UK : Routledge.

शिक्षणाचा अधिकार

घटक रचना :

- ७अ.० उद्दिष्टे
- ७अ.१ प्रस्तावना
- ७अ.२ शिक्षणाचे महत्त्व
- ७अ.३ शिक्षणाचा अधिकार कायदा
- ७अ.४ शिक्षणाचा अधिअक्र कायद्याशी संबंधित मुद्दे
- ७अ.५ सारांश
- ७अ.६ प्रश्न
- ७अ.७ संदर्भ

७अ.० उद्दिष्टे

- १) शिक्षणाचा अधिकार कायद्यासंबंधी माहिती समजून घेणे.
- २) शिक्षणाचा अधिकार कायद्याची विविध राज्यांतील अंमलबजावणी आणि केस स्टडीबद्दल जाणून घेणे.

७अ.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण शिक्षणाचा अधिकाराविषयी जाणून घेणार आहोत, जो प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा एक महत्वाचा पैलू आहे. आपण सुरुवातीला शिक्षणाचा अधिकाराविषयी जाणून घेणार आहोत. त्यानंतर शिक्षांच्या अधिकाराची तळागाळापर्यंतच्या अंमलबजावणीशी संबंधित समस्या पहा या. देशाच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षण प्रसार करण्यास मदत करणाऱ्या शिक्षणाचा हक कायद्याचा आपण विचार करूया. प्रत्येक मुला मुलींना शिक्षणाद्वारे स्वतःला सशक्त बनवण्याचे आणि त्या करिता प्रवेश मिळवण्याचा अधिअक्र दिलेला आहे. हा विषय समजून घेतल्यास आणि या विषयावर स्वतःहून अधिक विशेषीकरण केल्याने तुम्हाला शिक्षणावर काम करणाऱ्या गैर-सरकारी संस्थेत (NGOs) नोकरी मिळण्यास मदत होऊ शकते किंवा तुम्ही शिक्षणावर काम करणाऱ्या संस्था/ संशोधन केंद्रांमध्ये संशोधन आणि मदत करू शकता. यामुळे हे प्रकरण विशेष महत्वाचे प्रस्तावना आहे.

UIS च्या आकडेवारीनुसार जवळपास २५८ दशलक्ष मुले आणि तरुण शाळेपासून वंचितच आहेत. यामुळे काही शिक्षणतज्ज्ञांचा असा अंदाज आहे की २०३० सालापर्यंत, दहापैकी फक्त सहा तरुणांनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले असेल. कारण तरुणांचा साक्षरता दर (१५-२४) ९१.७३% आहे, म्हणजे १०२ दशलक्ष तरुणांना साक्षरतेचा मुलभूत अधिकार मिळत नाही. एका निरीक्षणावरून असे आढळून आले आहे की १५५ राष्ट्रांमध्ये केवळ किमान नऊ वर्षे सक्तीचे शिक्षण हा कायदेशीर अधिकार आहे. कायदेशीररित्या फक्त फक्त ९९ राष्ट्रे किमान १२ वर्षे मोफत शिक्षण देतात. ८.२% मुले जी पहिल्या इयत्तेत जाण्याच्या वयात असतील तरी शाळेपासून वंचित आहेत.

मानवी हक्कांच्या वैश्विक घोषणापत्रात नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. यामुळे शिक्षणातील भेदभावाविरुद्धच्या वैश्विक परिषदेत मानवी अधिकाराची पुढे रूपरेषा करण्यात आली आहे. इतर मानवी हक्कांचा वापर करण्याची क्षमता शिक्षणावर अवलंबून असतात, जो प्रत्येकांचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. व्यावहारिकदृष्ट्या प्रत्येक राष्ट्रात सर्वसमावेशक शिक्षण ही शिक्षणातील सर्वात महत्वाची चिंता आहे. युनस्को (UNESCO) स्टेटमेंट च्या १९९४ च्या प्रकाशनाचा वापर करून अनेक विकसनशील रस्त्यांनी नियमित शाळांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांच्या एकीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांच्या धोरणांमध्ये बदल करण्यास सुरुवात केली आहे. शिक्षणाला विशेष महत्त्व आहे म्हणून शिक्षण घेणे हा विशेषाधिकार नाही, तर तो मुलभूत मानवी हक्क म्हणून स्वीकारला आहे. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता प्रत्येकासाठी शिक्षणाचा हक्क कायदेशीररित्या हमी दिलेला आहे.

- राज्यांनी शिक्षणाच्या अधिकाराचे रक्षण, समर्थन आणि अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- जर राज्य एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या शिक्षणाच्या अधिकाराचे उल्लंघन करत असेल किंवा नाकारत असेल, तर ती व्यक्ती जबाबदार राज्याला आव्हान देऊ शकते.

हे सर्वसाधारणपणे मान्य केले जाते, की शिक्षणाचा अधिकार समावेशामुळे मुलांची सर्वाधिक क्षमता विकास होतो. सर्व शालेय वयाच्या मुलांना, त्यांना अपंगत्व असो वा नसो, त्यांना शिक्षणाचा अधिकार आहे. कारण ते देशाचे नागरिक आहेत. (सिंग, २०१६)

उच्च-गुणवत्तेच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे एका चांगल्या व्यक्तीमहत्वाच्या वाढीची हमी असते. सामाजिकदृष्ट्या वंचित व्यक्ती आणि मुलांना गरिबीतून समाजाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी ही सर्वात प्रभावी पद्धत आहे. युनस्कोच्या अंदाजानुसार जर सर्व प्रौढांची माध्यमिक शिक्षण घेतले, तर जागतिक स्तरावर गरिबांची लोकसंख्या निम्म्याहून कमी होईल. यामुळे स्त्रिया आणि मुली दोघांमधील लैंगिक अंतर देखील कमी होईल. संयुक्त राष्ट्रांच्या संशोधनानुसार शिक्षणामध्ये खर्च केलेल्या प्रत्येक अतिरिक्त वर्षामुळे नवजात मृत्यूची शक्यता ५% ते १०% कमी होते. म्हणून या मानवी हक्क कार्यासाठी समान संधी खुली प्रवेश आणि देखरेख केलेली गुणवत्ता मानके असणे आवश्यक आहे.

- भारतात सर्वांना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे आहे.
- भारतात माध्यमिक शिक्षण मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे आणि ते सर्वांसाठी खुले आहे आणि काही तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण मोफत देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- भारतात प्रत्येकासाठी वैयक्तिक गरजेनुसार उच्च शिक्षण उपलब्ध करून दिले आहे आणि ते उत्तरोत्तर मोफत करण्याचे प्रयत्नही केला जात आहे.
- भारतात ज्यांनी शिक्षण पूर्ण केले नाही त्यांच्यासाठी मुलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधी देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- किमान आवश्यकतांद्वारे समान शैक्षणिक गुणवत्ता देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- भारतात उच्च-गुणवत्तेच्या सूचना आणि प्रशिक्षक संसाधने पुरेसा फेलोशिप कार्यक्रम आणि शिक्षक कर्मचाऱ्यांची राहणीमान परिस्थिती निर्णय घेण्याची शक्ती निर्माण केली जात आहे.

१.३ शिक्षणाचा अधिकार कायदा

शिक्षणाच्या अधिकाराबद्दल जाणून घेण्याआधी आपण प्रथम अधिकाराचा अर्थ काय आहे ? ते पाहूया. संविधानाने लोकांना दिलेले मुलभूत आणि विशेषाधिकार, घटनात्मक अधिकार म्हणून ओळखले जातात. अधिकारांच्या विधेयकात यापैकी अनेक अधिकारांचे वर्णन आहे, जसे की भाषण स्वतंत्र्य आणि मतदानाचा अधिकार. हा संदर्भ पाहता, देशात जन्मलेल्या प्रत्येक बालकाचा शिक्षण हा हक्क म्हणूनही पहिले जाते. शिक्षणाच्या अधिकारामुळे लोक आणि समाज दोघांनाही फायदा होतो. हे चिरस्थायी शांतता आणि शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे, तसेच मानवी, सामाजिक आणि आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. मानवी प्रतिष्ठेची खात्री करण्यासाठी प्रत्येकाची क्षमता ओळखण्यासाठी आणि वैयक्तिक आणि सामुहिक कल्याणासाठी हे एक प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाचा अधिकार हा मानवी सक्षमीकरणाचा हक्क आहे. जो उपेक्षित लोकांना गरिबीतून मुक्त करतो. इतर हक्कांच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे आणि मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासास चालना देतो. आता शिक्षण हक्का कायद्याचा तपशीलवार विचार करूया. शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार कलम २१-अ, असे नमूद करते की, सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे देण्याची हमी आहे. संविधानाच्या ऐंशीवि सुधारणा (२००२) कायद्याद्वारे भारतीय संविधानात हे समाविष्ट केले गेले की प्रत्येक मुलाला औपचारिक शाळेत समाधानकारक आणि न्याय्य गुणवत्तेचे पूर्णवेळ प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. मुलांच्या मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९ नुसार हे काही मुलभूत नियम आणि मानकांचे देखील पालन करते, जे अनुच्छेद 21-A अंतर्गत अपेक्षित परिणामकारक कायद्याचे प्रतिनिधीत्व करते. शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार

कायदा कलम 21-A 1 एप्रिल 2010 रोजी लागू झाले. "मोफत आणि सक्ती" (Free and compulsory Education) हे शब्द RTE कायद्याच्या शीर्षकाचा भाग आहेत. 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांसाठी प्राथमिक शाळेत नावनोंदणी, उपस्थिती आणि पूर्णता प्रदान करणे यासर्वांची हमी सरकारची आहे. भारत हक्क-आधारित फ्रेमवर्ककडे प्रगत झाला आहे. RTE कायद्याच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार घटनेच्या कलम 21A मध्ये नमूद केल्यानुसार केंद्र आणि राज्य सरकारे आता या मुलभूत बालअधिकाराची अंमलबजावणी करण्यास कायदेशीररित्या बांधील आहेत.

शिक्षण हक्क कायदा असे सूचित करतो की - कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक आणि शाब्दिक अत्याचार कायद्याने प्रतिबंधित आहेत. प्रवेश घेतलेल्या मुलांसाठी स्क्रीनिंग उपाय. फि खर्च शाळेद्वारे मिळू शकत नाही, शाळेत नोकरी करणाऱ्या शिक्षकांना खाजगी शिकवणी घेता येत नाही, शिक्षण हक्क कायदा पालन नसलेल्या शाळांना परवानगी दिली जाणार नाही.

शिक्षणाचा हक्क कायदा मुलांना स्थानिक शाळेत जाण्याचा अधिकार देतो जिथे त्यांचे शिक्षण विनामुल्य आहे आणि ते प्राथमिक शाळा पूर्ण करेपर्यंत आवश्यक आहे. हे स्पष्ट करते की - "मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण" हे प्राथमिक शिक्षणाची हमी देण्याच्या संबंधित सरकारच्या दायित्वाचा संदर्भ देते. सहा ते चौदा वयोगटातील प्रत्येक मूळ प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेते, उपस्थित रहाते आणि शिक्षण पूर्ण करते, हे देखील सुनिश्चित करते. मोफत म्हणजे कोणत्याही मुलाला कोणताही फि, खर्च किंवा इतर कोणतेही खर्च भरावे लागणार नाहीत, ज्यामुळे त्यांना प्राथमिक शाळा शिकण्यास आणि पूर्ण करण्यास अडचण येणार नाही.

त्यात प्रवेश न घेतलेल्या मुलाला त्याच्या/ तिच्या वयासाठी योग्य असलेल्या वर्गात प्रवेश देण्याच्या तरतुदींचा समावेश आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील आर्थिक आणि इतर जबाबदाऱ्यांचे वितरण तसेच संबंधित सरकारच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या आणि मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठी स्थानिक अधिकाऱ्यांची भूमिका, पालकांची भूमिका या सर्व गोष्टी माहितीच्या अधिकाराच्या दस्तऐवजात नमूद केल्या आहेत. माहितीचा अधिकार कायदा विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर 30:१ (पीटीआर), सुविधा आणि पायाभूत सुविधा, शाळा कॅलेंडर आणि शिक्षकांच्या कामाचे वेळापत्रक यासाठी नियम आणि आवश्यकतांवर देखील चर्चा करतो.

कायद्याद्वारे हे सुनिश्चित केले जाते की प्रत्येक शाळेसाठी नमूद केलेले विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर हे केवळ राज्य, जिल्हा आणि ब्लॉकसाठी सरासरी म्हणून राखले गेले आहे, ज्यामुळे आवश्यक शिक्षकांच्या नियुक्तीला परवानगी मिळते आणि शहरी आणि ग्रामीण शिक्षकांच्या नियुक्त्यांमधील असमतोल रोखता येतो. शिवाय ते शिक्षकांचा गैर-शैक्षणिक वापर करण्यास मनाई करते. हे आवश्यक एंट्रीलेव्हल आणि शैक्षणिक प्रमाणपत्रे असलेल्या शिक्षकांची किंवा योग्य प्रशिक्षित शिक्षकांच्या नियुक्तीसाठी देखील परवानगी देते. हे (अ) शारीरिक शिक्षा आणि शाब्दिक गैरवर्तन, (ब) मुलांसाठी प्रवेश तपासणी सराव, (क) शैक्षणिक दी, (ड) शिक्षकांच्या नेतृत्वाखाली खाजगी शिकवणी आणि (ई) मान्यता नसलेल्या शाळांना प्रतिबंधित करते. पालक फी साठी संघर्ष करता असताना ही एक महत्वाची चळवळ आहे.

राज्याघातानेत अंतर्भूत असलेल्या मूल्यांच्या अनुषंगाने शिक्षणाचा अधिकार हा बालकाचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करणारा अभ्यासक्रम तयार करण्याचे आवाहन करतो. मुलाचे ज्ञान, क्षमता आणि प्रतिभा विकसित करणे आणि मुलांसाठी अनुकूल आणि बालकेंद्रित शिक्षण प्रणालीद्वारे त्याला/ तिच्या मुलाला भीती, आघात आणि चिंता यापासून मुक्त करणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे. हा कायदा उपेक्षित पार्श्वभूमीतील मुलांसाठी 25 टक्के आरक्षण प्रदान करतो.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) भारतात शिक्षण हक्क कायदा लागू करण्यात आला ?
- २) शिक्षण हक्क कायदा काय प्रतिबंधित करतो ?

१.४ शिक्षण हक्क कायद्याशी संबंधित मुद्दे

शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर अनेक मुद्दे समोर आले आहेत, सिंह त्यापैकी काहींवर चर्चा करतात जसे - मानसिक अनिश्चितता : गरीब पार्श्वभूमीतील मुलांसाठी २५% जागांच्या आरक्षणासंबंधीच्या तरतुदीबद्दलची चिंता समाजाच्या स्तरांतील व्यक्तींच्या मनात निर्माण झाली आहे. जेव्हा एखादा मुलगा नवीन शाळेत जातो. तरीही पालक सहकार्य करतात आणि मुलांच्या खाजगी शाळेत जाण्याबद्दल आनंदी असतात. संस्कृतीत फरक असल्याने मुलाला इतरांशी मिसळणे आणि खेळणे कठीण जाते. वेगवेगळ्या शैक्षणिक पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे व्यवस्थापन करण्याबाबत शिक्षकांनाही चिंता आहे.

शिक्षणाच्या गुणात्मक आणि परिणामात्मक अशा दोन्ही बाबींमध्ये स्वातंत्र्याचा सहा दशकांनंतरही देशभरात फरक आहे, ज्याचा परिणाम बालकांवर होतो. शिक्षणाचा प्रवेश प्रदेश, आर्थिक स्थिती, समाजिक वर्ग आणि इतर घटकांनुसार मोठ्या प्रमाणात बदलतो.

(अ) देशातील फरक - गुणवत्तेतील फरक विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या पातळीचा उच्च शिक्षण आणि इतर सामाजिक-आर्थिक प्रगतीमध्ये प्रवेश घेण्याच्या क्षमतेवर मोठा प्रभाव पडतो. शहरातील आणि ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा दर्जा भिन्न असल्याने ही समस्या आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचाही पूर्ण अभाव आहे, यामुळे ग्रामीण भागातील बालक अनभिज्ञ असेल आणि त्याचे कौशल्य सहकारात शिकणाऱ्या मुलापेक्षा वेगळे असेल. याचा मोठ्या प्रमाणावर प्रवेश, उच्च शिक्षणाची निवड आणि शेवटी त्याच्या कारकीर्दीवर आणि परस्पर कौशल्यांचाही परिणाम होईल.

(ब) धोरणातील अंतर - शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायद्याचे "नाही फेल" धोरण, जे सर्व मध्यमवर्गीय मुलांनी त्यांच्या चाचण्या उत्तीर्ण करणे अनिवार्य करते, इयत्ता १ ते ८ मधील कोणत्याही मुलाने त्यांच्या परीक्षेत कितीही खराब कामगिरी केली तरीही ते नापास होण्यास प्रतिबंधित करते. अनेक राज्य प्रशासन साक्षरतेचे दर वाढतील आणि वंचित मुलांना मदत करतील अशी अपेक्षा असूनही अनेक शिक्षकांऐवजी विद्यार्थ्यांना शिकण्याचा आनंद घेण्यास प्रोत्साहित करा आणि पालकांचा असा विश्वास आहे की विद्यार्थ्यांनी परीक्षा/ चाचण्यांमध्ये चांगली कामगिरी केल्यास गुणवत्ता आणखी कमी होईल. अटकाव न ठेवण्याच्या धोरणाची साधी घोषणा साधी घोषण ही स्तब्धतेच्या मूळ कारणाकडे लक्ष देण्यासाठी अपूरी आहे.

घोषणा प्रभावी होण्यासाठी विस्तृत आणि चालू मूल्यमापन, शिक्षक-ते-विद्यार्थी गुणोत्तर, शिक्षक प्रशिक्षण यासारखे घटक अद्ययावत करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे सरकारला आणि शेवटी करदाते/ जनतेचा पैसा अधिक संसाधने आणि पैसा खर्च होईल. विद्यार्थ्यांसाठी पॉलिसीच्या संभाव्य फायद्यांबाबत कुटुंबांनाही खात्री नसते, जसे की मुलाला अपयशाची चव चाखत नाही की तो/ तो जीवनात अपयशाचा सामना कसा करील.

(क) अनुत्तरीत प्रश्न - शिक्षण हक्क कायद्याचे बारकाईने परीक्षण केल्यास ऐतिहासिक कायद्यातील महत्वाच्या त्रुटी लक्षात येतात. दुर्बल घटकातील मुलांना २५% राखीव ठेवण्याच्या क्रांतिकारी तरतुदींच्या दीर्घकालीन परिणामांचा अंदाज सूत्रधार लावू शकत नाहीत. पहिली महत्वाची अनुत्तरीत समस्या ही आहे की कमी भाग्यवान भागातील मुलांनी उत्तम संस्थांमधून मोफत प्राथमिक घेतल्यानंतर त्यांचे काय होते. साहजिकच या मुलांना जावे लागेल. या शाळा आणि संदिग्ध गुणवत्ता असलेल्या संस्थांकडे परत जाणे, जे अपरिहार्यपणे मानसिक मानसिक दृष्ट्या त्रासदायक आहे.

दुसरे, सरकारी शाळांमधील पायाभूत सुविधा, शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर आणि पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतागृहाच्या उपलब्धतेसह इतर बाबींबद्दल चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे. पुढे RTE कायद्यातील सर्वात तरतूद शैक्षणिक गुणवत्तेशी संबंधित आहे. आपल्या महत्त्वपूर्ण जीवन बदलणाऱ्या मुलभूत शिक्षणाबद्दल अस्वस्थ करणारी माहिती अशी आहे की आपल्या सहा लाख गावांमधील बहुसंख्य मुलांना थोडे औपचारिक शिक्षण नसलेल्या शिक्षकांद्वारे शिकवले जाते. हे स्पष्ट आहे की आरटीई कायदा अध्यापन मानकांना फारसा महत्त्व देत नाही, जी आपल्या शैक्षणिक व्यवस्थेतील मुख्य समस्या आहे.

(ड) अलगाव मध्ये धोरण अंमलबजावणी गरीब आणि उपेक्षित गटांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळावे हे RTE कायद्याचे उद्दिष्ट आहे. तरीही विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे प्रमाण आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे प्रमाणही वाढल्याचे अभ्यासात नमूद करण्यात आले आहे. अनाथांसारख्या गटातील विद्यार्थी ज्यांना कोणताही आधार किंवा मार्गदर्शन नाही ते माहिती अधिकार कायद्याचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. एक प्रकारे उपेक्षित आहेत. कुटुंबाच्या जगण्याची समस्या अजूनही शिक्षणापेक्षा प्रथम येते.

शालेय शिक्षण पद्धतशीर मानकीकरण पद्धतीचे वर्चस्व आहे. पुस्तकांचे जग आणि मूल ज्या जगामध्ये राहते, त्यात खूप अंतर आहे. मुले ज्या जगामध्ये राहतात ते शालेय ग्रंथांमध्ये दाखवलेले नाही. त्यामुळे या दोघांमधील संघर्षाचा परिणाम दोन भिन्न विश्वांमध्ये होतो. परीक्षांवर दिलेला भर आणि पाठ्यपुस्तकांबद्दल शिकण्याची वृत्ती यामुळे विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक जग आणि अनुभव कमी होतो. पाठ्यपुस्तकांच्या या अधिकारामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या भूमिका कमी होतात आणि कमी होतात. शिकण्याच्या प्रक्रियेत सर्जनशीलतेचा सहभाग (सिंग, २०१६)

(ई) नमुने - शिक्षणाच्या अधिकारामुळे प्रत्येक विद्यार्थी आपोआप पुढील वर्गात प्रगत होईल. हे विद्यार्थ्यांसह समुदायाला त्यांच्या अभ्यासात उदासीन आणि र्स नसण्यास प्रोत्साहित करू शकते. वयोमर्यादांनुसार, केवळ 6 ते 14 वयोगटातील मुलेच हक्कांसाठी पात्र आहेत. जरी भारताने U. N. च्या चार्टरला मान्यता दिली आहे, जे स्पष्टपणे नमूद करते की 0-18 वयोगटातील मुलांसाठी मोफत शिक्षण अनिवार्य केले जावे, ते 0-6 आणि 14-18

वयोगटाकडे दुर्लक्ष करते. आरक्षणाबाबत या कायद्यात सहाय्य नसलेल्या खाजगी किंवा सार्वजनिक शाळांमधील 25% जागा कमी श्रीमंत पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी राखीव ठेवल्याचा उल्लेख आहे आणि मुलांच्या शोकावणीचा खर्च राज्य सरकारद्वारे कव्हर केला जाईल. शुल्काचा खर्च सरकार करेल. तरीही शालेय शिक्षणाचा प्रति-मुलाचा खर्च आणि सरकार काय देईल यातील तफावत लक्षणीय असेल. हा तुटीचा हिस्सा भरण्याची जबाबदारी कोण घेणार, असा प्रश्न आता निर्माण झाला आहे. गणवेश, पुस्तके, स्तेशाणारी इत्यादी खाजगी शाळेत जाण्याचा अतिरिक्त खर्च शाळेने पालकांना विचारला आहे जे गरीब पालकांवर ओझे बनते. फीची सुरुवातीची रक्कम पालकांना भरावी लागते जी पुन्हा पालकांसाठी कठीण होते.

याव्यतिरिक्त विद्यार्थ्याला अचानक एका वेगळ्या स्तरावरील जीवनाचा सामना करावा लागतो, असे अनेक प्रश्न आहेत जसे की शिक्षक आणि वर्गमित्र त्यांच्याशी समानतेने आणि आदराने वागतात का ? गरीब तरुणांची हाताळण्याची क्षमता वेदनादायक ठरणार नाही का ? पालकांना अंतराची आवश्यकता न मिळणे आणि योग्य सरकारी संस्थांकडून आवश्यक प्रमाणपत्रे मिळण्यात अडचणी यासारख्या इतर समस्या आहेत.

- १) ब्रिज कोर्सेसच्या संदर्भात, कायद्याने मुलाला त्यांच्या वयानुसार योग्य वर्गात ठेवण्याची आज्ञा दिली आहे. ही चांगली कल्पना आहे, कारण ती वर्षे गमावण्यापासून रोखू शकते. तथापि, प्रवेश घेतलेल्या वर्गात मुलाची सवय होण्यास मदत होईल अशा कोणत्याही ब्रिज कोर्सची शिफारस केलेली नाही.
- २) प्रवेशाच्या वेळी जन्म प्रमाणपत्र आणि दारिद्र्यरेषेखालील प्रमाणपत्र, उत्पन्न प्रमाणपत्रासह अनेक कागदपत्रे आवश्यक आहेत. प्रमाणपत्रे मिळणे वेळखाऊ असून हे काम करण्यासाठी कोणाला तरी वेळ काढावा लागतो. या कारवाईमुळे अनाथांना कायद्याच्या लाभापासून वगळण्यात आलेले दिसते. शिवाय, मार्गदर्शन आणि पुरेशा पाठींब्याअभावी विद्यार्थ्यांना खाजगी शाळांमधील आरक्षणाचा लाभ गेटा येत नाही.
- ३) RTE - अनिर्देशित विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तरावर शिक्षकांच्या कामातारमूकमतरतेमुळे परिणाम होतो, ज्यामुळे शिक्षणाची परिणामकारकता बिघडते. केवळ 6 ते 14 वयोगटातील मुले शिक्षणाच्या अधिकारासाठी पात्र आहेत; तथापि, 0 ते 18 वयोगटातील मुलांचा समावेश करण्यासाठी ही वयोमर्यादा वाढवली जाऊ शकते, जेणेकरून ते अधिक सर्वसमावेशक होईल. सहा वर्षांखालील मुलांना या कायद्यांतर्गत संरक्षण नाही. कायद्यातील २०१९ चा बदल, ज्याने इयत्ता 8 वी पर्यंत "नो डिटेक्शन" धोरणाला संबोधित केले, इयत्ता 5 आणि 8 मधील नियमित वार्षिक चाचण्या आणल्या. जर एखादा विद्यार्थी परीक्षेत नापास झाला, तर त्यांना ती पुन्हा द्यावी लागेल आणि त्यांना पुढील सूचना दिल्या जातील.
- ४) पुनर्परीक्षा उत्तीर्ण न झाल्यास विद्यार्थ्याला वर्गात ठेवले जाऊ शकते. मुलांच्या शिकण्याच्या पातळीचे अचूक मुल्यांकन करण्यासाठी वारंवार परीक्षा आवश्यक असल्याचा युक्तिवाद अनेक राज्यांनी केल्यानंतर, हा बदल लागू करण्यात आला. कायदानुसार आवश्यक असलेल्या त्यांच्या यशस्वी CCE प्रणाली तैनातीमुळे शिक्षण

परिणाम मिळालेल्या सहा राज्यांनी या पुनरावृत्तीला विरोध केला होता. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, गोवा, तेलंगणा आणि महाराष्ट्र ही सहा राज्ये होती.

- ५) अजूनही शाळांमध्ये उपेक्षित विद्यार्थ्यांसाठी विशेषतः दिव्यांग विद्यार्थ्यांना एकत्रित करण्यासाठी पुरेशा नाहीत. विद्यार्थ्यांना सहजतेने फिरण्यासाठी वाहतुकीच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना डोळ्यासमोर ठेवून व्हीलचेअर, रॅम्प, प्रवेशयोग्य ठिकाणे, स्वच्छतागृहे बांधावी लागतील. ही समस्या केवळ शाळेमध्येच नाही तर आजूबाजूच्या परिसरातही असते. जेव्हा मुलाला शाळेत जावे लागते आणि पालक वृद्ध असतील किंवा त्यांना काम करावे लागत असेल आणि मूल वेगळे सक्षम असेल तर शाळेत पोहोचणे हे एक काम असेल आणि परिस्थिती उद्भवू शकते. कोणत्याही टप्प्यावर शिक्षण बंद होऊ शकते. त्यामुळे हक्क अस्तित्वात असला तरी मूल त्याचा लाभ घेऊ शकणार नाही. शाळेत ये-जा करण्यासाठी कोणताही आधार नसल्याने.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) RTE शिक्षण कायद्यावर चर्चा करते.
- २) उच्च शिक्षणातील दोन आव्हानांची माहिती लिहा.

७अ.५ सारांश

मनवू हक्कांच्या घोषणापत्रात नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीसाठीचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. भारतात शिक्षणाचा अधिकार म्हणजे सर्व बालकांना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे आहे. माध्यमिक शिक्षण जे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे आणि अगदी सर्वांसाठी खुले आहे आणि काही तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण मोफत देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे. प्रत्येकासाठी वैयक्तिक गरजेनुसार उच्च शिक्षण उपलब्ध करून देणे आणि ते उत्तरोत्तर मोफत करण्याचे प्रयत्नही आहेत. ज्यांनी त्यांचे शिक्षण पूर्ण केले नाही त्यांच्यासाठी मुलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधी आहेत. किमान आवश्यकतांद्वारे समान शैक्षणिक गुणवत्ता निर्माण करणे. उच्च-गुणवत्तेच्या सूचना आणि प्रशिक्षक संसाधने पुरेशी शिष्यवृत्ती (फेलोशिप) कार्यक्रम आणि शिक्षण कर्मचाऱ्यांची राहणीमान परिस्थिती निर्णय घेण्याची शक्ती आहे. RTE कायदा आणि कलम 21-A1 रोजी लागू झाले. "मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण" हे शब्द RTE कायद्याच्या शीर्षकाचा भाग आहेत. 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांसाठी प्राथमिक शाळेतील नोंदणी, उपस्थिती आणि पूर्णता प्रदान करणे आणि हमी देणे. कायद्याद्वारे गरीब मुलांसाठी खाजगी शाळांमध्येही 25 टक्के आरक्षणास परवानगी आहे. या कायद्यात विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तराबाबतही चर्चा करण्यात आली आहे. तथापि, या शिक्षकांना वेतन देण्यासाठी पुरेसे शिक्षक आणि संसाधनांचा अभाव यासारख्या शिक्षण हक्क कायद्याशी संबंधित अनेक समस्या आणि चिंता आहेत. शाळेतील अचानक झालेल्या बदलामुळे मुलांमध्ये संभ्रम आणि आघात दोन्ही होतात. कारण नवीन वातावरण, नवीन मित्र, शिक्षक यांना शाळेत आणि वैयक्तिक स्तरावर मुलांमध्ये स्वीकारार्हतेचा अभाव असू शकतो. शिक्षण शुल्काव्यतिरिक्त आवश्यक असलेले अतिरिक्त पैसे पालक भरू शकत नाहीत. यासारख्या समस्या आहेत, ज्यांची सरकार परतफेड करते जसे की क्रीडा गणवेश, नियमित गणवेश, प्रवास खर्च, पिकनिक, प्रकल्प, कॅन्टीन, क्रीडा

फी, प्रशिक्षण, खाजगी शिक्षक फी इत्यादी इतर फी, परीक्षांच्या कमतरतेमुळे मुलांमध्ये आणि समाजामध्ये सहजतेने वागण्याचा विकास होऊ शकतो, ज्यामुळे शिक्षणाबद्दल गांभीर्य कमी होते. योग्य परीक्षेच्या अभावामुळे मुलांना सुरुवातीच्या आयुष्यात अपयशाला सामोरे जावे लागत नाही आणि त्यामुळे आयुष्याच्या उत्तरार्धात अपयश स्वीकारता येत नाही. एक प्रकारे जीवनाचे वास्तव आणि वास्तविक जग कसे कार्य करते हे दर्शवत नाही. कोणत्याही कायद्याप्रमाणे शिक्षणाच्या अधिकाराच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही बाजू आहेत. तरीही देशातील मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण सुधारण्यासाठी लहान मुळे आणि समाजाला सक्षम बनवणारा हा सर्वात महत्वाचा कायदा आहे.

७अ.६ प्रश्न

- १) शिक्षण हक्क कायद्याशी संबंधित समस्यांवर चर्चा करा.
- २) माहिती अधिकार कायदा थोडक्यात लिहा.
- ३) शिक्षणाच्या महत्त्वावर चर्चा करा.

७अ.७ संदर्भ

- <https://dsel.education.gov.in/rte>
- Kaushal,M.(2012). Implementation of Right to Education in India : Issues and Concerns. Journal of Management & Public Policy, 4(1)
- Singh, J.D. (2016). Inclusive education in India-concept, need and challenges. S. no. Paper Title Author name Page No., 97
- <https://timesofindia.indiatimes.com/city/lucknow/highest-ever-rte-takes-1-24l-kids-to-pvt-schools/articleshow/92242963.cms>
- <https://www.iasparliament.com/current-affairs/challenges-to-rte-act#:~:text=What%20are%20the%20problems%20in,of%200%2D18%20years%20old>
- UNESCO Website - <https://en.unesco.org/news/what-you-need-know-about-right-education#:~:text=The%20right%20to%20education%20is,ofpoverty%20and%20into%20society>.
- <https://www.right-to-education.org/page/understanding-education-right>
- <http://data.uis.unesco.org/>

शिक्षणाचे खाजगीकरण

घटक रचना :

- ७ब.० उद्दिष्टे
- ७ब.१ प्रस्तावना
- ७ब.२ शिक्षणाचे खाजगीकरण
- ७ब.३ शिक्षणाच्या खाजगीकरांचे परिणाम
- ७ब.४ धोरण परिणाम
- ७ब.५ सारांश
- ७ब.६ प्रश्न
- ७ब.७ संदर्भ

७ब.० उद्दिष्टे

- खाजगीकरण म्हणजे काय हे समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या समस्यांशी परिचित करणे.

७ब.१ प्रस्तावना

शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे राज्याच्या भूमिकेत उदारमतवादी दृष्टीकोन दिसत आहे. ज्यानुसार केंद्रीय सरकारची शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणात अकार्यक्षम असल्याची टीका केली जाते. खाजगीकरण म्हणजे सरकारी/ सार्वजनिक शिक्षण संस्था खाजगी व्यक्ती आणि संस्थांकडे कारभार , मालमत्ता आणि जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण होय. तसेच खाजगीकरणाचा विचार अनेकदा उदारीकरण म्हणून केला जातो. जेथे खाजगी संस्थांचालकांना सरकारी नियमांपासून मुक्त केले जाते किंवा 'बाजारीकरण' म्हणून - जसे सरकारी सेवा किंवा राज्य वाटप प्रणालींना पर्याय म्हणून नवीन बाजारपेठेची निर्मिती केली जाते. प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण या तीनही क्षेत्रामध्ये धोरणे म्हणून खाजगीकरणाचा कल विकसित होत आहे.

शिक्षणाचे खाजगीकरण हा वाढता आणि गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. खाजगीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ज्याची व्याख्या संबंधित 'मालमत्ता', व्यवस्थापन, कार्ये किंवा जबाबदाऱ्या पूर्वीच्या मालकीच्या किंवा खाजगी संस्थांचालकांद्वारे कंपन्या धार्मिक संस्था किंवा गैर-सरकारी संस्थांचा समावेश असू शकतो. खाजगीकरणाचे अनेक मार्ग आहेत. उदाहरणार्थ सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीचा विकास, याशिवाय नफ्यासाठीच्या शाळा किंवा कमी फीच्या खाजगी शाळांसारख्या शिक्षणाच्या खाजगी क्षेत्राच्या तरतुदीच्या अनियंत्रित विस्तारामुळे विद्यार्थ्यांना शाळेचा दुसरा पर्याय नसल्यास खाजगीकरणाचा परिणाम होऊ शकतो.

स्वातंत्र्यानंतर देशात शिक्षण क्षेत्राला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आणि भारत सरकारने जनतेला शिक्षण देण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. प्राथमिक शिक्षणासारखे जनसामान्यांचे काही क्षेत्र अजूनही सरकारच्या अखत्यारीत आहेत. खाजगी संस्थांसाठी नेहमीच अशी भावना होती की ते गुणवत्तेच्या पैलूची अधिक चांगल्या प्रकारे काळजी घेतात परंतु ते मुख्यत्वे लोकांपेक्षा उच्चभ्रू लोकांसाठी असतात.

पण आता शालेय स्तरावर खाजगी शैक्षणिक संस्थांची वाढत आहे. कारण जनतेला दर्जेदार शिक्षण देण्यात सरकारच्या मर्यादांमुळे आहे. या क्षेत्रातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राच्या मर्यादांमुळे उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या खाजगी संस्था लोकप्रिय होत आहेत.

७ब.२ शिक्षणाचे खाजगीकरण (PRIVATIZATION OF EDUCATION)

लोकांचे सार्वजनिक हित म्हणून शिक्षणाचा पुरवठा करणे हे राज्य शासनाचे उद्दिष्ट असले तरी, बाजारपेठेतील वस्तू प्रमाणे शिक्षणाची ग्राहकांना निवडीमधील समतोल परिणामातून होते. खाजगी शिक्षण प्रदाते कोणती सेवा देतात आणि किती किंमती आकारतात हे ठरवून ते शिक्षणाचे संचालन करू शकतात. या उत्पादनांच्या ग्राहकांना म्हणजे विद्यार्थी आणि पालकांना अप्रत्यक्षपणे ते कोणत्या प्रकारची शैक्षणिक उत्पादने खरेदी करतील आणि किती खर्च करतील हे निवडण्याचा पर्याय आहे. त्यामुळे त्यांना अधिक चांगल्या सेवांची मागणी करण्यास सक्षम वाटते. सामाजिक एकात्मता आणि मानवी भांडवलाची निर्मिती या उद्देशाने सामान्यतः मोफत राज्य शिक्षणाच्या प्रमाणबद्ध आणि एकसंध तरतुदीऐवजी बाजारातील वैयक्तिक आवडी आणि गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते आणि नफ्याच्या हेतूने चालते. शिक्षण क्षेत्रात खाजगी सहभाग खालील मालकीच्या स्टॅक अंतर्गत उपलब्ध आहे.

- १) **वैयक्तिक मालक आणि ट्रस्ट** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत, शैक्षणिक संस्था/संस्थाचालक व्यक्ती आणि कॉर्पोरेट संस्थांद्वारे शैक्षणिक हेतूसाठी तयार केलेल्या ट्रस्टच्या मालकीच्या आणि नियंत्रित केल्या जातात.
- २) **गैर-सरकारी संस्था (NGOs)** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत, महिला, अपंग, ग्रामीण आणि शहरी लोकांसारख्या विभागलेल्या वर्गांना शिक्षण देण्यात मदत करतात.
- ३) **धार्मिक संस्था** : या प्रकारच्या मालकीच्या अंतर्गत बौद्ध मठ, विद्यापीठ, ख्रिश्चन मिशनरी, खालसा गट, आर्य समाज, राम कृष्ण मिशन यासारख्या धार्मिक संस्था शिक्षणाला प्रोत्साहन देतात.
- ४) **कॉर्पोरेट हाऊसेस** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत कॉर्पोरेट हाऊसेस जसे की टाटा, बिल्डा, रिलायन्स ग्रुप इ. शिक्षण प्रदान करण्यात सक्रिय सहभाग घेतात.

जनतेला दर्जेदार शिक्षण देण्याची काळजी सरकार स्वतः घेऊ शकत नाही. तथापि, घटनात्मक तरतुदींमुळे प्राथमिक शिक्षण देण्यास सरकार जबाबदार आहे आणि म्हणूनच सरकारने खाजगी संस्थाला उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षण हाताळण्याची परवानगी दिली आहे.

उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात दर्जेदार शिक्षण देणाऱ्या अनेक खासगी संस्था आहेत. खाजगी व्यावसायिक संस्था उत्तम पायाभूत सुविधा देतात, गतिमान अभ्यासक्रमाचे

अनुसरण करतात, दर्जेदार शिक्षणासाठी संशोधन सुविधा देतात. अशा प्रकारे दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राला उत्कृष्टतेचे केंद्र म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करणे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) भारतातील शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे वर्णन करा.

७ब.३ शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे परिणाम

खाजगीकरणाच्या परिणामांचे पुरावे दुर्मिळ आणि अस्पष्ट आहेत आणि संदर्भ-विशिष्ट अनुभवजन्य संशोधनातून सार्वत्रिक निष्कर्ष काढणे कठीण आहे. खाजगीकरणाचा एक अर्थ असा की यामुळे राष्ट्रीय मुल्यमापन आणि गुणवत्ता हमी प्रणालीच्या निर्मितीमध्ये आणि प्रगतीमध्ये उल्लेखनीय वाढ होते. शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी ग्राहकांना वैयक्तिक आणि सामुहिक दोन्ही स्तरांवर चांगल्या निवडी कराव्या लागतात.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदांतर्गत खाजगी संस्थांचालकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचे आणि निर्देशित करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हे स्वातंत्र्य या खाजगी कलाकारांनी राज्याने घालून दिलेल्या किमान मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे. पालकांना त्यांच्या मुलांसाठी सार्वजनिक शाळांव्यातिरिक्त इतर शाळा निवडण्याची इच्छा असल्यास त्यांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणे हे राज्याच्या दायित्वाशी देखील जवळून संबंधित आहे. पालकांची शैक्षणिक निवड हे सुनिश्चित करते की कुटुंबे त्यांच्या स्वतःच्या धार्मिक आणि नैतिक विश्वासांनुसार शिक्षण निवडू शकतात.

शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या परिणामांची विस्तृतपणे चर्चा केली गेली आहे, परंतु वैज्ञानिकदृष्ट्या ते निराकरण झाले नाही. काही अभ्यासांनी असा युक्तिवाद केला की खाजगीकरण हे सामाजिक असमानतेचे उत्प्रेरक आहे, तर इतरांचे म्हणणे आहे की ते एकूण शैक्षणिक कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देते. या वादातून स्पष्टपणे जे समोर येते ते म्हणजे खाजगीकरणामुळे शिक्षणामध्ये कार्यक्षमता-विरुद्ध-समभाव-व्यापाराचा समावेश होतो, ज्याकडे अपरिहार्य पर्याय म्हणून न पाहता सातत्य पहिले पाहिजे.

भारतीय दृष्टीकोनातून उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे दोन प्रकारचे परिणाम :

अ. उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा सकारात्मक परिणाम :

- १) **उच्च शिक्षणासाठी सुलभ प्रवेश :** शैक्षणिक संस्थांच्या खाजगीकरणाच्या उच्च शिक्षण घेणे सोपे झाले आहे, म्हणजेच महाविद्यालये आणि विद्यापीठे संख्या वाढली आहे. पुन्हा संप्रेषणाच्या विविध पद्धती विकसित केल्या जातात ज्यामुळे शिकवण्याची आणि शिकण्याची प्रक्रिया कुठेही आणि कधीही करता येते.
- २) **शैक्षणिक संस्थांमधील अंतर कमी :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागात शैक्षणिक संस्थांची संख्या वाढते. त्यामुळे शैक्षणिक संस्था आणि विद्यार्थ्यांच्या निवासस्थानातील अंतर कमी झाले आहे.
- ३) **आर्थिक भरापासून मुक्तता :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे उच्च शिक्षणावरील राज्य आणि केंद्र सरकारचा आर्थिक भार कमी होतो. दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राकडूनही उत्तम दर्जाचे उच्च शिक्षण दिले जाऊ शकते.

- ४) आपल्याला माहिती आहे की, सरकारकडे निधीची तीव्र कमतरता आहे आणि उच्च शिक्षणासाठी सरकारने दिलेल्या अनुदानात प्रचंड कपात केली आहे आणि दुसऱ्या बाजूला उच्च शिक्षणाची मागणी वाढत आहे, तेव्हा शिक्षणाचे खाजगीकरण हाच एक व्यवहार्य मार्ग आहे. त्यामुळे हा प्रमुख घटक त्याला जबाबदार आहे.
- ५) गुणवत्तेची पर्वा न करता कोणत्याही अभ्यासक्रमात सामील व्हा. खाजगीकरण केवळ शिक्षण संस्थांची संख्याच वाढवत नाही तर विद्यार्थ्यांना त्यांची गुणवत्ता लक्षात न घेता कोणत्याही अभ्यासक्रमात सामील होण्यास मदत होते. त्यामुळे प्रशासन बौद्धिक क्षमतेनुसार नव्हे तर आर्थिक क्षमतेनुसार केले जाते. भारतीय समाजातील बहुतांश खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये हीच स्थिती आहे.
- ६) जागतिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक गरजांच्या अनुषंगाने अभ्यासक्रमाला आकार देणे, उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण निश्चितपणे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक मानकांसमोर आणेल ज्यामुळे जागतिक स्तरावर तसेच राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध होतील. यामुळे दीर्घकाळात ऑन-लाइन शिक्षण प्रणालीद्वारे ग्रामीण भागात अधिक पोहोचता येईल. कमी कालावधीत जास्त पगार हे प्रमाण असले तरी दीर्घकाळात ते स्थिर आणि तर्कसंगत होईल असे शिक्षकांचे मत आहे.
- ७) **राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त :** खाजगी क्षेत्रे राजकीय हस्तक्षेपापासून जवळजवळ स्वतंत्र आहेत. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार विनाअनुदानित व्यावसायिक संस्था त्यांच्या प्रशासन आणि निर्णयांमध्ये स्वायत्त आहेत. परंतु त्यांना प्रवेश, परीक्षा, कर्मचारी भरती इत्यादींबाबत नियामक संस्थांनी अधिसूचित केलेल्या आवश्यक मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करावे लागेल.
- ८) **उत्तम रोजगार :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे विविध क्षेत्रातील पदवीधर, पदव्युत्तर, संशोधक आणि प्रशिक्षणार्थी यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. सुशिक्षित तरुणांना रोजगार आणि उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करणे हा भारतीय श्रमिक बाजारपेठेत उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या सकारात्मक परिणाम आहे.
- ९) उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणात देशाची गरज पूर्ण करणे, खाजगी क्षेत्र हे कोणत्याही बदलासाठी अत्यंत संवेदनशील आहे.
- १०) स्पर्धा उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे स्पर्धात्मक क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून येतात.

ब) भारतातील खाजगीकरणाचा नकारात्मक प्रभाव

- १) **शिक्षणाचा उच्च खर्च :** उच्च शिक्षणामध्ये खाजगीकरणामुळे किंमत नेहमीच वाढते. प्राधिकरण आपले उत्पन्न वाढवण्यासाठी वेगवेगळे शुल्क वसूल करते. ही परिस्थिती गरीब आणि मध्यमवर्गीय उत्पन्न गटांच्या निशित क्षमतेच्या पलीकडे आहे.
- २) **गरीब विद्याशाखा :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामागील मुख्य उद्देश गुणवत्ता सुधारणे हा आहे, असे म्हटले जाते. हा उद्देश पूर्ण होत नाही. बहुसंख्य शैक्षणिक संस्थांमध्ये गुणवत्तेशी तडजोड केली जाते. त्यांचे कर्मचारी योग्यरीत्या पात्र नाहीत

आणि कमी रकमेत सेवा देतात. अशा कर्मचाऱ्यांचा वापर करून अशा संस्था मोठ्या प्रमाणात नफा कमावतात, परंतु त्या बदल्यात उत्तम दर्जाचे शिक्षण देत नाहीत.

- ३) **अपुन्या पायाभूत सुविधा** : स्वयं-अर्थासहाय्यित महाविद्यालय आणि विद्यापीठातील सुविधा अपुन्या आणि खराब आहेत. बहुतांश महाविद्यालयांमध्ये विशेषतः कर्मचारी आणि ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र इमारती नाहीत, योग्य वर्गखोल्या नाहीत. तांत्रिक उपकरणे नाहीत. शिवाय अनेक महाविद्यालयांमध्ये पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे आणि सुसज्ज प्रयोगशाळा यासारख्या मुलभूत सुविधा उपलब्ध नाहीत ज्यामुळे शिक्षणावर परिणाम होतो. पर्यावरण आणि इतर संबंधित वस्तू
- ४) **शिक्षण एक व्यवसाय** : उच्च शिक्षण स्तरावर, मशरूम महाविद्यालये वेगाने वाढली आहेत. अशी महाविद्यालये पदव्या विकण्याचे केंद्र बनत आहेत. पैसे भरल्यानंतर तुम्हाला वर्गात जाण्याची गरज नाही. अभियांत्रिकी, फार्मसी, शिक्षण आणि व्यवस्थापन अभ्यासक्रमांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये अशा संस्था अधिक आहेत.
- ५) **दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव पण अविश्रांत काम** : खाजगी शैक्षणिक संस्था चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देत नाहीत.
- ६) **शोषण** : खाजगी संस्था देखील UGC इत्यादी नियामक एजन्सीद्वारे निर्दिष्ट केलेल्या रकमेनुसार नसलेल्या रकमे देऊन शिक्षक आणि प्राध्यापकांचे शोषण करतात. यामुळे शिक्षक आणि प्राध्यापकांच्या प्रयत्नांमध्ये ढिलाई होऊ शकते आणि शेवटी ते बाद होऊ शकते. शिक्षणाचा दर्जा.
- ७) **शिक्षणाच्या अधिकाराने उल्लंघन** : उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे शिक्षणाच्या अधिकाराचे उल्लंघन झाले आहे. त्यामुळे आपल्या देशात मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.
- ८) **उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशामध्ये असमानता** : उच्च शिक्षणामध्ये चार प्रकारची असमानता भारतात दिसून येते. लिंग असमानता, भौगोलिक विषमता, अल्पसंख्यांक-बहुसंख्य आधारित असमानता आणि आर्थिक वर्गावर आधारित असमानता. उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या प्रवेशामध्ये वर नमूद केलेल्या असमानता.
- ९) **प्रमाणावर लक्ष केंद्रित करा** : खाजगी क्षेत्राचे लक्ष गुणवत्तेवर नसून प्रमाणावर असते.
- १०) **कॅपिटेशन फी** : कॅपिटेशन फी एक बेकायदेशीर व्यवहाराचा संदर्भ देते ज्याद्वारे शैक्षणिक सेवा प्रदान करणारी संस्था नियामक नियमांद्वारे मंजूर केलेल्या शुल्कापेक्षा जास्त शुल्क वसूल करते.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे सामाजिक परिणाम काय आहेत ?

७ब.४ शिक्षण धोरण परिणाम

शिक्षण पुरवठादार काहीही असो, शिक्षणाचा अधिकार कायम राहील याची खात्री करण्याची जबाबदारी राज्याची असते. आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदांतर्गत राज्यांना खाजगी शिक्षण संस्थांचे नियमन आणि निरीक्षण करण्याचे बंधन आहे. राज्याने हे सुनिश्चित केले

पाहिजे की खाजगी प्रदाते राज्याने ठरवून दिलेल्या किमान मानकांची पूर्तता करतात आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्यामुळे समाजातील काही गटांसाठी शैक्षणिक संधींमध्ये कामालींची विषमता निर्माण होत नाही.

अनेक विकसनशील देश सर्व मुलांना चांगल्या दर्जाच्या शिक्षणाची हमी देण्यासाठी धडपडत असल्याने शालेय शिक्षणाची खाजगी तरतूद विकसित करणे हा एक आशादायक मार्ग मनाला जातो. विशेषतः कमी किमतीच्या खाजगी शाळा शालेय शिक्षांच्या सरकारी तरतुदीतील अपयशाशी संबंधित अनेक कारणांमुळे वाढतात असे दिसते. अपुऱ्या शालेय पटसंख्येमुळे जे सहसा लांबच्या प्रवासात भाषांतरित होते किंवा वारंवार, कारण पालकांना असे वाटते की खाजगी शाळा अधिक दर्जेदार देतात. सार्वजनिक शाळांपेक्षा किंवा उघडण्याच्या वेळेमुळे अधिक सोयीस्कर आहेत.

म्हणून इतर अभिनेत्यांकडे कार्ये सोपवली गेली असली, तरीही सामुहिक वस्तूंची खात्री करण्यासाठी राज्य जबाबदार असले पाहिजे. या संदर्भात चांगल्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांमध्ये व्यापकपणे योगदान देण्यासाठी शासनाची गुणवत्ता असल्याचे दर्शविणारे बरेच पुरावे आहेत.

बऱ्याच विकसनशील देशांमध्ये, खाजगी क्षेत्राचा विकास आणि नियमांची अंमलबजावणी करण्याचा मागोवा ठेवण्यासाठी राज्यांमध्ये संसाधने आणि क्षमता नसतात. नियम जिथे ते अस्तित्वात आहेत. तिथे कठोरपणे अंमलात आणले जातात आणि असमानातेने ते लाचखोरीद्वारे टळले जाऊ शकतात. खाजगी क्षेत्राचे अधिक प्रभावीपणे नियमन करण्यासाठी सरकारांना आवाहन केले जाऊ शकते. तथापि, शिक्षणाच्या अधिकाराला चालना देण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे सार्वजनिक शाळांचा दर्जा उंचावण्यासाठी सरकारी संसाधनांचा वापर करणे. जिथे शिक्षणाची राज्य तरतूद अयशस्वी होत आहे आणि जिथे मर्यादित अर्थसंकल्प हे व्यवहाराला सूचित करते. तिथे खाजगी शाळांचे नियमन करण्याच्या प्रयत्नात मौल्यवान संसाधने वाया घालवण्यात किंवा किमान सार्वजनिक तरतुदींच्या सुधारणेला प्राधान्य देण्यास काहीही साध्य होणार नाही. अधिक कार्यक्षम.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) खाजगी संस्थाचालकांना नकारात्मक प्रभावापासून आपेल शिक्षण वाचवण्यासाठी राज्याची कोणती धोरणे असावीत ?

७ब.५ सारांश

शिक्षणाच्या तरतुदीतील पोकळी भरून काढण्यासाठी काही वेळा शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते. तथापि, शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या चालू प्रवृत्तीमुळे शिक्षणाच्या अधिकाराच्या उपभोगावर होणाऱ्या नकारात्मक परिणामांबद्दल गंभीर चिंता निर्माण होते. विशेषतः मोफत शिक्षणाची उपलब्धता आणि सुलभता, शैक्षणिक संधीची समानता आणि शैक्षणिक गुणवत्ता यावर.

एकीकडे खाजगी शाळांमधले अध्यापन बऱ्याचदा चांगल्या गुणवत्तेचे दिसते आणि त्यामुळे चांगले शैक्षणिक परिणाम होऊ शकतात. दुसरीकडे शिक्षणाच्या खाजगी तरतुदींचा विकास - अक्मी किमतीत असतानाही - शाळांमध्ये प्रवेश करू न शकणाऱ्या गरीब मुलांचा प्रश्न

सोडवण्याची शक्यात दिसत नाही आणि त्यामुळे पृथक्करण वाढू शकते आणि शैक्षणिक संधींमध्ये असमानता वाढू शकते.

समाजातील दुर्बल घटकांना उच्च शिक्षणाची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारने उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च वाढविला पाहिजे. एकूणच सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील समतोल संबंधातून शिक्षणाच्या दर्जामध्ये सुधारणा येऊ शकते. भारतातील उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणात अनेक त्रुटी असल्या तरी सध्याच्या शिक्षण सुधारणा होणार हे नक्की.

७ब.६ प्रश्न

- १) खाजगी शिक्षण ही जागतिक घटना होत आहे ?
- २) खाजगी शिक्षणाचे सकारात्मक परिणाम काय आहेत ?
- ३) खाजगी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण राज्यासाठी काय आहे ?

७ब.७ संदर्भ

- Abrol, m. (2016). Emerging Trends of Privatization of Education in India, International Journal of Educational Administration. 8(1), 1-6
- Belfield, C. R. & Levin, H. M. (2002). Education privatization : causes, consequences and planning implication : International Institute for Educational Planning.
- Gautam, R., Parihar, A. S. & Khare, \S. (2015). Analysis of globalization/privatization of higher education in India. International conference on science, Technology and management.
- Naik, P. K. (2015). Globalization and its Impact on Higher Education in India, International Journal of Humanities and Management Science (IJHMS), 3(6).
- Ravi, S. (2015). Impact of privatization of Education in Indian Society, Journal of Culture, Society and Development, An International Peer-reviewed Journal, Vol.6.

डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण

DIGITAL AND ONLINE EDUCATION

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ परिचय

८.२ डिजिटल भूप्रदेश परिभाषित करणे

८.३ संभाव्य अनावरण

८.४ आव्हाने

८.५ शिकण्याचे भविष्य घडवणे

८.६ भारतातील डिजिटल शिक्षणाची आव्हाने हाताळणे: विशिष्ट प्रगतीसाठी धोरणे

८.७ निष्कर्ष

८.८ सारांश

८.९ प्रश्न

८.१० संदर्भ

८.० उद्दिष्टे(Objectives)

- डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे
- डिजिटल शिक्षणातील आव्हाने शोधण्यासाठी
- भारतातील ऑनलाइन शिक्षणाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी.

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीच्या अथक भरतीमुळे शिक्षणाच्या भूप्रदेशामध्ये मूलभूत बदल होत आहेत. डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण जे एकेकाळी अनुषंगिक जादा फायदेशीर पर्याय मानले जात होते, ते आता झपाट्याने मुख्य प्रवाहातील खेळाडू बनत आहेत, ज्यामुळे आपण शिकण्याच्या आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत बदल घडवून आणत आहोत. हा निबंध डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाच्या बहुआयामी जगाचा शोध घेतो, त्याची क्षमता,

आव्हाने आणि व्यक्ती, समाज आणि स्वतः शिकण्याच्या भविष्यावर होणारा परिणाम शोधताना दिसतात.

८.२ डिजिटल भूप्रदेश परिभाषित करणे: (Defining the Digital Landscape:)

सखोल जाण्यापूर्वी, येथे शब्दावली स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे. डिजिटल शिक्षणामध्ये कोणत्याही शिक्षणाचा अनुभव समाविष्ट असतो जो कि स्थानाची पर्वा न करता डिजिटल साधने आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करतो. यामध्ये पारंपारिक वर्गात टॅब्लेट वापरणे, ऑनलाइन शैक्षणिक व्हिडिओ पाहणे किंवा आभासी आणि भौतिक साधने एकत्र करणाऱ्या मिश्रित शिक्षण प्रारूपात समाविष्ट आहे. दुसरीकडे, ऑनलाइन शिक्षण हे विशेषतः इंटरनेट-आधारित संधी आणि संसाधनांद्वारे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील भौगोलिकदृष्ट्या विभक्त असलेल्या शिक्षणाचा संदर्भ देते.

८.३ संभाव्यतेचे अनावरण करणे: (Unveiling the Potential:)

डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण हे अनेक फायदे देतात ज्यामध्ये शिक्षणात क्रांती घडवून आणण्याची क्षमता आहे:

- **प्रवेशयोग्यता आणि लवचिकता:** तंत्रज्ञान भौगोलिक अडथळे दूर करते, ज्यामुळे दुर्गम भागातील किंवा मर्यादित गतिशीलता असलेल्या व्यक्तींसाठी शिक्षण सुलभ होते. याव्यतिरिक्त, ऑनलाइन अभ्यासक्रम लवचिक शिक्षण वेळापत्रक देतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कामाच्या आणि वैयक्तिक जीवनाभोवती शिक्षण घेता येते (UNESCO, 2023).
- **वैयक्तिकृत शिक्षण:** डिजिटल संधी हि वैयक्तिक गरजा आणि शिकण्याच्या शैलीनुसार शिक्षण अनुभव तयार करू शकतात. ॲडॉप्टिव्ह लर्निंग सॉफ्टवेअर याच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर आधारित सामग्री आणि अडचण समायोजित करते, तर ऑनलाइन अभ्यासक्रम अनेकदा अनेक शिक्षण मार्ग आणि स्वरूप समजून देतात (हॉजेस, 2020).
- **गुंतवून ठेवणारे आणि परस्परसंवादी शिक्षण:** शैक्षणिक तंत्रज्ञान नक्कल, खेळकरपण आणि परस्परसंवादी बहु माध्यम सामग्री यांसारखी विविध साधने देऊ करते, ज्यामुळे शिकणे अधिक आकर्षक आणि आनंददायक बनते. पारंपारिक वर्ग पद्धतींशी संघर्ष करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी हे विशेषतः फायदेशीर ठरू शकते (Brame, 2015).
- **जागतिक सहकार्य आणि संबंध :** ऑनलाइन संधी जगभरातील विद्यार्थ्यांना प्रकल्पांवर सहयोग करण्यासाठी, कल्पनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि विविध दृष्टीकोनातून शिकण्याच्या संधी निर्माण करतात. हे आंतरसांस्कृतिक समज वाढवते आणि वाढत्या परस्पर जोडलेल्या जगासाठी विद्यार्थ्यांना तयार करते (क्षेत्र आणि पेसोआ, 2022).

- **खर्च-प्रभावीता:** ऑनलाइन शिक्षण हे पारंपारिक पद्धतीच्या तुलनेत अधिक किफायतशीर असू शकते, कारण ते भौतिक पायाभूत सुविधांची गरज पूर्ण करते आणि कार्यात्मकतेचा खर्च कमी करते. हे मर्यादित संसाधनांसह व्यक्ती आणि संस्थांसाठी शैक्षणिक संधी उघडते (बेट्स, 2019).

८.४ आव्हाने (Challenges)

त्यांचे असंख्य फायदे असूनही, डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणामध्ये आव्हाने देखील येतात ज्यांना संबोधित करणे आवश्यक आहे:

- **डिजिटल अडथळे:** विद्यमान शैक्षणिक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट जोडणीचा असमान प्रवेश असमानता वाढवू शकतो, ज्यामुळे उपेक्षित समुदाय मागे राहतात. डिजिटल अडथळे पूर्ण करण्यासाठी सरकार, संस्था आणि नागरी समाज यांच्याकडून एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे (वर्ल्ड बँक, 2021).
- **विचलित आणि व्यस्तता:** डिजिटल वातावरण विचलित करणारे असू शकते आणि ऑनलाइन शिक्षणासाठी मजबूत स्वयं-शिस्त आणि वेळ व्यवस्थापन कौशल्ये आवश्यक असतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि केंद्रित शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे (मीन्स एट अल., 2013).
- **मूल्यांकन आणि मान्यता:** ऑनलाइन शिक्षणाची गुणवत्ता आणि कठोरता सुनिश्चित करणे ही चिंतेची बाब आहे. शैक्षणिक अखंडता आणि सार्वजनिक विश्वास राखण्यासाठी मजबूत मूल्यांकन पद्धती आणि मान्यता मानके विकसित करणे महत्त्वपूर्ण आहे (युरोप परिषद, 2013).
- **शिक्षक प्रशिक्षण आणि समर्थन:** डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात निपुण असणे आणि नवीन शैक्षणिक दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे. याबाबत शिक्षकांसाठी योग्य प्रशिक्षण आणि समर्थन प्रदान करणे आवश्यक आहे (OECD, 2019).
- **नैतिक विचार:** डिजिटल शिक्षण माहितीची गोपनीयता, बौद्धिक संपदा आणि ऑनलाइन सुरक्षिततेशी संबंधित नैतिक समस्या स्पष्ट आढळून येतात. यामुळे सुरक्षित आणि जबाबदार शिक्षण वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी नैतिकेची चौकट आणि मार्गदर्शक तत्वे विकसित करणे आवश्यक आहे (UNESCO, 2021).

८.५ शिकण्याचे भविष्य घडवणे:(Shaping the Future of Learning:)

जसजसे डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण विकसित होत आहे, तसतसे शिक्षणाच्या भविष्यावर त्यांचा प्रभाव बहुआयामी पाहण्यास मिळतो :

- **शिक्षणाचे लोकशाहीकरण:** तंत्रज्ञानामध्ये शिक्षण अधिक सुलभ आणि न्याय्य बनविण्याची क्षमता आहे, ज्यामुळे विविध पार्श्वभूमी आणि स्थानांतील व्यक्तींना त्यांच्या शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा पाठपुरावा करण्याची संधी मिळते.
- **वैयक्तिकीकृत शिकण्याचे मार्ग:** शिक्षण कदाचित वैयक्तिक गरजा, आवडी आणि शिकण्याच्या शैलीनुसार वैयक्तिकृत शिकण्याच्या अनुभवांकडे वळेल. यासाठी लवचिक मॉडेल्सची आवश्यकता असेल जे विविध शिक्षण पद्धती आणि तंत्रज्ञान एकत्र करतात.
- **जीवनभर शिकणे:** बदलाचा वेग वाढल्याने, सतत शिकणे अधिक महत्वाचे होईल. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल साधने हि प्रत्येक व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यात प्रवेशयोग्य आणि लवचिक शिक्षण संधी प्रदान करू शकतात.
- **जागतिक सहकार्य आणि नाविन्यपूर्ण:** तंत्रज्ञान जगभरातील शिक्षक आणि शिकणाऱ्यांमध्ये सहयोग आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण सुलभ करू शकते, नवकल्पना वाढवू शकते आणि या माध्यमातून शैक्षणिक व्यवहारात प्रगती करू शकते.
- **नवीन कौशल्ये आणि क्षमता:** व्यक्तींना भविष्यातील कर्मचाऱ्यांसाठी तयार करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता, गंभीर विचार, समस्या सोडवणे आणि सहयोग कौशल्ये विकसित करणे आवश्यक आहे. या क्षमतांना चालना देण्यासाठी डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावू शकते.

८.६ भारतातील डिजिटल शिक्षणाची आव्हाने हाताळणे: प्रगतीसाठी विशिष्ट धोरणे (Tackling the Challenges of Digital Education in India: Specific Strategies for Progress)

भारतात डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाची क्षमता अफाट असताना, अनन्य आव्हाने त्याचा व्यापक अवलंब आणि न्याय्य परिणामात अडथळा आणतात. येथे काही प्रमुख आव्हाने आणि त्यांच्यावर मात करण्यासाठी विशिष्ट रणनीतींचे जवळून निरीक्षण केले आहे:

डिजिटल डिव्हाईड ब्रिजिंग:

पायाभूत सुविधांचा विस्तार: "डिजिटल इंडिया" आणि "भारतनेट" सारख्या सरकारी उपक्रमांचा उद्देश ग्रामीण भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा विस्तार करणे आहे. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी पायाभूत सुविधांच्या विकासाला गती देऊ शकतात, तर अनुदानित उपकरणे आणि डेटा योजना परवडण्यामध्ये सुधारणा करू शकतात.

- **डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण:** ग्रामीण समुदायांमध्ये मूलभूत डिजिटल कौशल्य प्रशिक्षण देण्यासाठी "PMGDisha" आणि "राष्ट्रीय डिजिटल साक्षरता अभियान" सारखे कार्यक्रम वाढवले जाऊ शकतात. स्थानिक महिला उद्योजक आणि तरुणांचा प्रशिक्षक म्हणून फायदा घेणे प्रभावी ठरू शकते.

- **सामग्री स्थानिकीकरण:** विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि भाषेतील अडथळे दूर करण्यासाठी प्रादेशिक भाषांमध्ये शैक्षणिक सामग्री विकसित करा. प्रादेशिक संदर्भाशी संबंधित सामग्रीचे योगदान देण्यासाठी स्थानिक शिक्षक आणि समुदाय तज्ज्ञांना प्रोत्साहित करा.

गुणवत्ता आणि समता सुनिश्चित करणे:

- **प्रमाणीकरण चौकट:** शिक्षक पात्रता, अभ्यासक्रम आणि विद्यार्थी समर्थन यासारख्या घटकांचा विचार करून, ऑनलाइन शिक्षणासाठी विशिष्ट मजबूत मान्यता मानके स्थापित करा. जागतिक प्रमानिकारांचा भूमिका करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी सहयोग करा.

मुक्त शैक्षणिक साधने (OERs): प्रवेश आणि परवडणारी क्षमता वाढवण्यासाठी उच्च-गुणवत्तेची, खुली परवानाकृत शैक्षणिक सामग्रीच्या विकासाला आणि दत्तक घेण्यास प्रोत्साहन द्या. शिक्षकांना त्यांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये OER समाकलित करण्यात मदत करा.

- शिक्षक प्रशिक्षण आणि समर्थन: प्रभावी ऑनलाइन अध्यापन आणि वैयक्तिकृत शिक्षणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी शिक्षकांसाठी सर्वसमावेशक प्रशिक्षण कार्यक्रम डिझाइन करा. सतत समर्थन आणि ज्ञान सामायिकरणासाठी पीअर-मेंटॉरशिप नेटवर्क आणि ऑनलाइन समुदाय तयार करा.

नैतिक चिंता आणि गोपनीयता संबोधित करणे:

- **माहिती गोपनीयता नियम:** पारदर्शकता आणि वापरकर्त्यांची संमती सुनिश्चित करून, ऑनलाइन शैक्षणिक प्लॅटफॉर्मसाठी विशिष्ट मजबूत माहिती गोपनीयता नियमांची अंमलबजावणी करा. सुरक्षित माहिती साठवण आणि वापराच्या नियंत्रणा करिता ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचा फायदा घ्या.
- **EdTech साठी नैतिक मार्गदर्शक तत्वे:** EdTech कंपन्यांसाठी डेटा संकलन, विद्यार्थी गोपनीयता आणि अल्गोरिदमिक पूर्वाग्रह यासंबंधी स्पष्ट नैतिक मार्गदर्शक तत्वे विकसित करा. उद्योगात स्व-नियमन करण्यास प्रोत्साहन द्या.
- **डिजिटल नागरिकत्व शिक्षण:** शालेय अभ्यासक्रमांमध्ये डिजिटल नागरिकत्व शिक्षण समाकलित करणे, विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि जबाबदार ऑनलाइन वर्तन शिकवणे, गंभीर विचारसरणी आणि तंत्रज्ञानाचा नैतिक वापर करणे इत्यादी घटकांचा समावेश करणे.

नवोपक्रम आणि सहयोगाला प्रोत्साहन देणे:

- **शासकीय अनुदाने आणि प्रोत्साहने:** विशेषतः भारतातील विशिष्ट गरजा पूर्ण केलेल्या नाविन्यपूर्ण डिजिटल शिक्षण उपायांच्या संशोधन आणि विकासाला समर्थन देण्यासाठी सरकारी अनुदाने वाटप करा. एडटेक स्टार्टअपसाठी उष्मायन केंद्रे तयार करा.

- **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी:** सरकारी एजन्सी, शैक्षणिक संस्था आणि खाजगी कंपन्या यांच्यातील भागीदारी वाढवण्याजोगी डिजिटल शिक्षण उपाय विकसित आणि अंमलात आणण्यासाठी प्रोत्साहित करा. विविध भागधारकांकडून कौशल्याचा लाभ घ्या.
- **जागतिक सहयोग:** ग्लोबल एज्युकेशन प्लॅटफॉर्म सारख्या आंतरराष्ट्रीय उपक्रमांमध्ये सहभागी व्हा आणि समान आव्हानांना तोंड देत असलेल्या इतर विकसनशील राष्ट्रांसोबत सर्वोत्तम पद्धती सामायिक करा.

तंत्रज्ञानाच्या पलीकडे:

- **शिकण्याच्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करा:** तंत्रज्ञान हे एक साधन असताना, हे लक्षात ठेवा की प्रभावी शिक्षण हे सशक्त अध्यापनशास्त्र आणि आकर्षक सामग्रीवर अवलंबून असते. सक्रिय शिक्षण, गंभीर विचार आणि सहयोगाला प्रोत्साहन देणारे ऑनलाइन अभ्यासक्रम विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करत येते.
- **शिक्षक-विद्यार्थी परस्परसंवाद:** ऑनलाइन माध्यम असूनही विद्यार्थ्यांसाठी नियमित संवाद आणि वैयक्तिकृत समर्थन सुनिश्चित करा. आभासी कार्यालयीन तास, ऑनलाइन चर्चा मंच आणि मार्गदर्शन कार्यक्रम इत्यादींच्या साह्याने लागू करता येते.
- **सामाजिक आर्थिक तफावत दूर करणे:** तंत्रज्ञानाचा अवलंब आणि प्रवेश अनेकदा विद्यमान सामाजिक-आर्थिक असमानता वाढवतात दिसून येते. उपेक्षित समुदायांना सक्षम करण्यासाठी शिष्यवृत्ती, अनुदानित उपकरणे आणि समुदाय-आधारित शिक्षण केंद्रे यासारख्या लक्षित हस्तक्षेपांची रचना करत येतात.

या लक्षित रणनीतींची अंमलबजावणी करून आणि सहयोगी दृष्टिकोन वाढवून, भारत डिजिटल शिक्षणाच्या आव्हानांना चालू करू शकतो आणि लाखो लोकांसाठी शिकण्याची लँडस्केप बदलण्याची अफाट क्षमता अनलॉक करू शकतो. लक्षात ठेवा, हे एक गतिमान क्षेत्र आहे आणि भारतातील सर्वांसाठी समान आणि प्रभावी डिजिटल शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी सतत मूल्यमापन, अनुकूलन आणि नवकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरतील.

८.७ निष्कर्ष (CONCLUSION)

डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणाने एका गतिमान टप्प्यात प्रवेश केला आहे, ज्यामध्ये शिकण्याच्या अनुभवांमध्ये क्रांती घडवून आणण्याची आणि ज्ञानापर्यंत पोहोचण्याचे लोकशाहीकरण करण्याची क्षमता आहे. क्षेत्रीय प्रवेशयोग्यता, लवचिकता, वैयक्तिकृत शिक्षण आणि आकर्षक स्वरूप यासारखे आकर्षक फायदे संधी निर्माण करत असताना, अंतर्निहित आव्हाने स्वीकारणे आणि त्यांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा असमान प्रवेश, डिजिटल वातावरणातील विचलितता, गुणवत्ता आणि सचोटीबद्धल चिंता आणि शिक्षकांच्या समर्थनाची गरज प्रगतीमध्ये अडथळा आणू शकते. पुढे जाणे, तंत्रज्ञानाची जोखीम कमी करताना त्याच्या क्षमतेचा उपयोग करणे ही मुख्य गोष्ट आहे. यासाठी सरकार, संस्था आणि समुदायांकडून डिजिटल दरी कमी करण्यासाठी, जबाबदार

शैक्षणिक पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शिक्षकांना आवश्यक कौशल्ये आणि समर्थनासह सुसज्ज करण्यासाठी एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. शेवटी, शिक्षणाचे भविष्य डिजिटल आणि ऑनलाइन साधनांच्या नाविन्यपूर्ण शक्यतांसह सर्वोत्तम पारंपारिक पद्धती एकत्र करून, यासाठी मिश्रित दृष्टिकोन स्वीकारेल. जर आपण आव्हाने विचारपूर्वक हाताळली आणि सर्वसमावेशकतेला प्राधान्य दिले तर, डिजिटल शिक्षण व्यक्तींना सक्षम बनवू शकते, समाजात परिवर्तन घडवू शकते आणि उज्वल, ज्ञानाधारित भविष्यासाठी मार्ग प्रशस्त करू शकते.

८.८ सारांश (SUMMARY)

फूट पाडणे:

- पायाभूत सुविधांचा विस्तार करा (डिजिटल इंडिया, भारतनेट)
- डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण ऑफर करा (PMGdisha, राष्ट्रीय मिशन)
- प्रादेशिक भाषा सामग्री विकसित करा (स्थानिक शिक्षक, तज्ञ)

गुणवत्ता आणि समानता सुनिश्चित करणे:

- मजबूत मान्यता मानके स्थापित करा.
- मुक्त शैक्षणिक संसाधने (OERs) चा प्रचार आणि वापर करा.
- सर्वसमावेशक शिक्षक प्रशिक्षण आणि समर्थन प्रदान करा (सहकारी-मार्गदर्शक, समुदाय)

नैतिक चिंता आणि गोपनीयता संबोधित करणे:

- मजबूत माहिती गोपनीयता नियमांची अंमलबजावणी करा (ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान)
- EdTech कंपन्यांसाठी नैतिक मार्गदर्शक तत्वे विकसित करा.
- शालेय अभ्यासक्रमांमध्ये डिजिटल नागरिकत्व शिक्षण समाकलित करा.

नवकल्पना आणि सहयोगाला प्रोत्साहन देणे:

- संशोधन आणि विकासासाठी सरकारी अनुदान वाटप करा.
- सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन द्या.
- जागतिक उपक्रमांमध्ये सहभागी व्हा आणि सर्वोत्तम पद्धती सामायिक करा.

तंत्रज्ञानाच्या पलीकडे:

- केवळ तंत्रज्ञानावरच नव्हे तर शिकण्याच्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करा.
- नियमित शिक्षक-विद्यार्थी संवाद (कार्यालयीन वेळ, मंच) याची खात्री करा.

- लक्षित हस्तक्षेपांसह सामाजिक-आर्थिक अंतर दूर करा. (शिष्यवृत्ती, समुदाय केंद्रे) या धोरणांची अंमलबजावणी करून, भारत सर्वासाठी डिजिटल शिक्षणाच्या सामर्थ्याचा उपयोग करू शकतो.

८.९ प्रश्न (QUESTIONS)

1. भारतातील डिजिटल आणि ऑनलाइन शिक्षणावर चर्चा करा.
2. ऑनलाइन आणि डिजिटल शिक्षणाची अंमलबजावणी करताना अधिकाऱ्यांसमोर कोणती आव्हाने आहेत?
3. ऑनलाइन आणि डिजिटल शिक्षणासाठी कोणते फायदे/आव्हान आहेत?

८.१० संदर्भ (References)

- Government of India, "Digital India Programme": <https://www.digitalindia.gov.in/>
- Department of Telecommunications, "BharatNet Mission": <https://dot.gov.in/>
- UNESCO (2021), "Recommendation Concerning the Use of Open Educational Resources (OERs)": <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-open-educational-resources-oer>
- World Bank (2023), "Public-Private Partnerships in Education: What We Know and Where We Go From Here": <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/library/public-private-partnerships-education-policy-approach-multiple-meanings-risks-and-challenges>
- NITI Aayog, "PPP Guidelines for Education Sector": <https://www.niti.gov.in/verticals/education>

